

द्यापि निरूप्यमाशयादतिशयेन । नापि कर्तृकर्मणोः स्वल्पो-
पादानपरोऽयमन्तरशब्दः साभ्यामेवातिशयात्प्रापते । नापि कर्तृ-
कर्मणोः अपेक्षान्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारको चरितार्थ-
त्वमेवोच्यताम् । नाप्यनधिकार्यवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः
तथा सति कारणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवक्षि कारणं
करणमुच्यते । अस्ति च स्वात्मीययोगादिव्यापारवतोऽप्यप्रादेशक्यात्वम्
अस्ति च हस्तादेशव्यवकत्वम् । नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं व्यापार-
वतः कारणत्वेन साकारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्तृदिषु दूरत-
र्भावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः । नच अवधानात्तत्राहेतुत्वमे-
तेषां किं नाम हेतुहेतुत्वमिति कर्तुरप्येवंप्रसङ्गात् । पुंस्यापारा-
हेहस्यन्दादि स्तेन कुठारकिवादि स्तवज्जिदेति परम्वराव्यवधानात् ।
सर्वेयं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हनतीति चेत् तुल्यं
तस्मात् कारणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादसंख्यमिदम् ।
एतेनापि कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनइति पक्षोऽनुहा-
स्यः । कर्तृव्यापारविषयः कारणमिदमपि न शरीरचलनाय प्रयतमानस्य
निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नसंज्ञककर्तृ
व्यापारविषयोभवतीति तस्यां क्रियायां कारणं स्यात् । नचेतत् प्रकृ-
त्कीकारं भविष्यतः सम्पत्ति कारकत्वानुपपत्तेः । नच साक्षात्कर्तृव्या-
पारविषयइति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः साक्षाद्वायार्थमनः
प्रवृत्तिक्रियायां प्रसङ्गतादवरण्यात् अव्यापकत्वात् । अथ तत्क्रिया
हेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाकरणमिति मन्यसे न
अनीश्वरवादे अङ्गरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुसुप्तप्रगल्भवि-
न्वाः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमाराश्विषु
वर्हिर्भावप्रसङ्गात् अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात् । सोश्वरवा-
देऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वे कारणमिति नाकरणं कारणं स्यात्

योगमित्यभिधाने च कारकमात्रं व्यपच्छेद्यमिति कारणं कारणमित्ये-
 बोधतां कृत्वा विशेषणपूर्वकप्रवासः । अथ मन्यसे न धर्माप्रकारव्य-
 पच्छेदाव विशेषणानि किम्वेकस्यापि धर्मिणोऽप्यभेदेन कारणपदाभि-
 धेयतोऽपदर्शनायेति एवं तर्ह्येतद्गुणातिश्रुतस्य कारणत्वात्तत्त्वगोक्ति-
 भ्रष्टतेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत् । नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्त-
 मेव लक्ष्यकार्यः गन्धवच्चदेः पृथिव्याद्यलक्ष्यत्वापत्तेः । अपि चैवं
 वक्तुमात्रं कारणमित्यभिधायैव किन्न कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
 दर्शितं । स्यादेवं यदि सर्व्वं न वस्तुनि कारणव्यवहारः स्यादिति चेत्
 तर्हि त्वदुक्तलक्ष्यमपि भवेत् । यदि सर्व्वं न कारणे कारणव्यवहारः
 स्यादित्यपि पक्षः नहि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्याचित्कारणव्यवहारः
 कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्तइति शास्त्रेऽपि मन्वायु-
 र्वेदप्रामाण्यवच्च तत्राप्रामाण्यमात्रमात्रादित्येति चेन्न किमयं मानव-
 केऽभिप्रायव्यवहारइव गौणो मुख्य एव वेति संक्षेपे यदि तत्त्वविरकल्पि-
 तात्रिमित्तात्र मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्ततश्च निमित्तादिति
 बाधकार्शनेन परिच्छेद्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।
 अथैवं कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शब्दोपदर्शनादुत्तरः
 शास्त्रलोकयोः । न दृश्यते घटे पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि
 तु त्वचेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्तुहामहे । प्रमेय-
 मात्रं कारणमिति वदतो वामबुद्धेर्भनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र-
 एव कारणव्यवहारव्यस्तित्वमेवमनुरोधय्यं स्यादिति । घटेन पश्यती-
 त्याद्यत्रभिन्नानवशात्तत्त्वयोगो नहि सर्व्वं लक्षणिकं प्रयुज्यत इति
 चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु कारणव्यवहारइति वक्तव्यः
 स्यात् नचासौ प्रकादर्शनइति ।

किमत्र व्ययोगव्यपच्छेदेन सम्बन्धि कारणमित्यपि न तथाहि
 व्ययोगव्यपच्छेदो योगएव पर्यावस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्या-
 दिति पौनरुक्तं यदासम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनिधत्तसम्बन्धवत्तयाभि

धीयते ततोऽन्यस्त्रिपि काणे सम्बन्धिताऽयोरन्यत्रोदपदेन विवक्षितेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं काणविशेषनियता सम्बन्धिताभिहितता येन काणान्तरेऽन्यत्र सम्बन्धिताभिधाय पदान्तरमुपादीयते । अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्या सासान्तरेऽभिधासिनः काणविशेषनियतं सम्बन्धमादायापि पर्यावसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति काणान्तरेऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्णाद्यपि करणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय काणान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरस्याभिधीयतइति नैवं तर्हि सेनापि क्वचिदेव काणान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धिपदव्यासेन सामान्याभिधासिना भवेदिति अतोपि काणान्तरे सम्बन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् । अथ यदा कदाचिदपि यो योगस्तस्य सर्वस्य व्यवच्छेदे विवक्षितइति तर्हि सम्बन्धिपदस्यैवा विवक्षास्तु कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया । निवेशव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न निवेशव्यवच्छेदस्य विधायकतिरेकार्थत्वेनाविषेवात् । तद्विचिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धसामानाधिकरण्या मयोऽन्यव्यवच्छेदेनेत्यनेनेत्यत इति चेन्न तस्यापि सत्त्वकाणे तत्त्वसम्बोधगमात् । सर्वदेति चेन्न वद्येवं तत् किं करणसत्त्वकाणेऽपि योगश्च करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यदि श्रियमुपचक्षितं वा तत्करणात्मित्वे वाक्तुं सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव । अयमेवार्थः कश्चापि कुतश्चिदा सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितवत्कदाप्युच्यते तत्तिकोदयक्रियाया रोगिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अथनकरभायिनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदर्थं प्रति पूर्वभाविष्यतुर्दशसंख्यानक्षत्रसंख्यस्य च करणत्वं स्यात् । नचैवमेव युक्तं यैःपद्येन कारकत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरकालेन करणत्वस्य सम्भावनागोहात् नच तत्र सम्बन्धव नास्ति व्याप्तेः सम्भावसम्बन्धात्मिकाया दूरपङ्कत्वत्वात् । अथ कार्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न व्यसामग्राः करणत्वापत्तेः ।

कीमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निवृत्तोभयान् आकल्पितं कि-
 चाकाभिः सामय्येऽपि करणमित्यत्र न व्यदधतः प्रथमपूर्विकां श्रुति
 मेव काचित्पट्टिता खडापविष्यति भवानस्मानिति । इह न सामय्यी
 कारणं किन्तु तदेकदेशोयानाभूतः प्रत्येकं तथा सामय्यी तु यदन्तरं
 कार्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्रव्यपेऽति चेत् एतादृशस्य सामय्यीलक्षणस्य
 कारणेऽपि सत्त्वात् कारणस्यापि सामय्यीत्वापातात् क्रियाविभागादौ न
 विभागसंयोगाभावादि प्रति तदात्वापत्तेः । यच्च प्रतिसामय्येऽप्येकदेशं
 नियतप्राग्भावादि कारणलक्षणमिष्यते तत्सामय्यमपीति कथं तद-
 कारणता प्राक्कात्मन्यभावाच्च सामय्यी तादृक्षाच्च तस्याः प्राक्त्वत्वमेव
 नास्तीति चेत् तत एव प्राक्कात्मस्याकारणत्वात्कारणसामय्यां तद-
 निवेष्टात् । अपि चैवं विवक्षितमपि कारणं न स्यात् नहि यान्तस्त्वं
 व्यापारवतोऽपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाशे क्षणमपि तदनुवृत्ति
 निषेधे प्रमाणास्य दुरुपन्यासतया संग्रहेणापि जलवासिद्धेः प्रवृत्त
 निरस्तिरकरसंयोगे स्पृष्टे स्पर्शप्रमाकारणस्यार्थनेन्द्रियसंयोगस्यैव
 मन्तुमुचितत्वात् । यावत्सर्व्वं कारणमिति भावायां सर्व्वस्मिन्
 तत्सर्व्वकारणे कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्व्वकालसम्ब-
 द्धात्मकस्य कालिकाके सर्व्वं कार्यं प्रति कालान्तराभावादिति । अथ
 क्रियाया अपेक्षायवच्छेदेन सम्बन्धोत्पत्त्याधर्म्यो यस्मिन् सति भव-
 त्येव किमेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत इव उत
 यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यत इव उत यस्मादनन्तरं निवृत्ता तिलव्येव
 उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रिया तिलव्येव । नायः सामय्याः कारणत्व
 प्रसङ्गात् प्रस्तादीनामकारणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि
 प्रमाकारणत्वप्रसङ्गाच्च । नच प्रमेयमपि प्रमायाः कारणं स्यादेवेति
 वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः स्पृष्टेन
 सह स्तिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात् तत्सम्बन्धेऽपि व्यासक्तौ
 तेन प्रमाणात्वाद्भावात् । नापि तृतीयः सामय्यादेः कारणत्वप्रसङ्गात्

उत्पत्तेः स्थिते करकत्वप्रसङ्गाच्च । अपि चतुर्थः सहस्राधिनः
करकत्वप्रसङ्गात् । अथ क्रियया व्योमशब्दवच्छेदेन सम्पत्तिर्न करक
त्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः यत्तावदभिधारितमिति । मैवम् ।
हस्ताद्यव्यापनात् कस्यायं तद्व्यापारो नाम किं तत्पक्षं कारकम् उत
तदात्म्यं कारकम् । नाद्यः विकल्पपरामर्शे तदसम्भवात् । पक्षे प्रथम
धूमादिदर्शनस्य व्याप्तिकृतिद्वारै र्वितीयविकल्पपरामर्शव्यापारं जग-
यतः करकत्वमेष्टव्यम् । एवञ्च परमार्थतोऽव्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमिति
दिगीबव्याप्ततत्परामर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो
जातादिधूमादिद्व्याप्तिसृता सत्यां प्रकृतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्या-
पारकत्वात्तिष्ठेः तत्राप्युभयकर्म्मजसंयोगवत्तदपि कारकमिति चेन्न
अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवज्जिज्ञातधूमकृतेः
प्रथममपि योऽसौ वज्जिज्ञातः सोऽयं धूमइति परामर्शोपपत्तेः । निव्य
सायेष्टेऽर्घेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राकृतकारकोपपत्तौ
नान्यथैवमिति नियमे प्रमाणाभावात् तस्य व्यापाराभावाच्चानु-
मित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करकत्वमित्येव
सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करकत्वमिति
चेन्न निव्यसङ्कटितार्थवदिनापि निर्विकल्पकं स्विकल्पकैस्त्विभोरविरो-
धेन तदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । निव्यसङ्कटितेपि निर्वि-
कल्पकं संसृत इति चेन्न कारकान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पक
कल्पनार्थं प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्कटनस्य सत्भावानतिरेकोप-
पन्नात् तथापि यन्निश्चितजनकं तदेव तत्रानुमितिकरकमाह्वयमिति
चेन्न तथेज्जिवादेरनुमितिकरकत्वापत्तेरित्यलसतिप्रसरेत्येति । अह
जोषसज्जिवायं च जोषाव्यापारत्वप्रसङ्गात् । अथवा जोषस्य
अहप्रतिपत्तावकरकत्वप्रसङ्गात् सज्जिवायंहीन्रियव्यापार उच्यतेइति
व्यापारात्मकस्य तस्य अजिबमसिद्धं स्थिते योक्तव्यं दोषः । अह
स्य तद्व्यापारः निव्य इत्यादिति चेन्न तस्य कर्मात्वेन करककोटिवहि-

भीवात् । क्वचित्तयोरेकत्वेऽपि का जतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्य्याया
 भुवधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटानपि
 प्रवेष्टनेऽंशतोऽनियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः । घटादिबुद्धौ चक्षुरादे-
 र्अक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेऽपि सममिदमिति चेत् किञ्च : स्यात् तथा
 च “ नाशेऽदृष्टेऽन्यस्याभ्यात्किं दृष्टेऽन्यदपि नाध्यताम् । क्व समत्वं
 समुदायानिर्वचनवादिनाम् । तस्मिन्मिथिलानाशोऽसमुदायि-
 र्भेदः पुरा । आदेदं मिथिलादादे न मे किञ्चन दृष्टतद्वति । नापि
 द्वितीयः शिङ्गुपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्विकल्पक-
 स्थापितस्योपगमे क्वचिद्व्यक्तानामन्यत्वात् अतश्चेत्याशयस्य तदेतु-
 व्यापारत्वे चात्यापत्तेः । किञ्च फलाद्यभिचारित्वं किञ्चस्मिन्नेव काले
 फलसम्बन्धनियमः उत तदन्तरं फलसम्बन्धनियमः । नाद्यः कारणस्य
 पूर्वभाषिताया अवश्यवस्तव्यत्वात् । न द्वितीयः आनन्तर्यं वद्यद्यव-
 द्भितानन्तर्ये विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारतः कारणत्वपक्षे हस्तादे-
 रकरणत्वापत्तेः । आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्मादिव्यतिव्याप्तिः ।
 अथ अवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं तदपि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्राये
 ऽन्तरायसम्भवाद्व्यापारव्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च अवधाना-
 तसम्भवात् कारणमात्रं कारणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवतश्च फला-
 द्यभिचारइति किञ्चद्व्यापारस्य फलाद्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य
 वा । नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः
 सर्गाद्यकरणत्वापातात् । अपूर्वसामर्थ्यत्ववादिनापि अरमवागस्य
 कश्चकरत्वाभ्युपगमादिति । अथोच्यते ब्रह्मणैव करोति तत् करणं
 ब्रह्मणैव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आसधर्मप्रध्वंसादीनामकर-
 णानां प्रमाणात्प्रसङ्गात् । येन निवाकारणेन युक्तस्य प्रमिमीत
 इति चेन्न सुखादिप्रमितौ करणव्यापारस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् ।
 कोमिति चेन्न अद्यापारतया अकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुप-
 पत्तेः । व्यापारवतापीति चेन्न एवं हि व्यापारवतश्च कारणत्वं न

स्यात् नहि व्यापारवत्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति । अत्र व्यापारवतो
 व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चाख्ये वेदं कथञ्च यस्य करणत्व
 भवति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यते इति न पट
 मुद्यम्य निपात्य च प्रष्टव्यतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात् । किञ्च
 किञ्चित्स्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्ववत्तयात्वात् यद्युक्तलक्षण
 वत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य
 प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरेण लक्षणं मतमित्यतिव्यापकं
 स्यात् नहि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति । किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणात्वं
 न स्यात् अतदतोऽप्यनुमानादेः प्रमातृत्वात् । नासौ प्रत्यक्षप्रमेति
 चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते । ननु यद्यपी-
 न्द्रियादेर्विशेषतोऽव्यावृत्तिस्तदपि तज्जातीयकरणमात्रतया तज्जात-
 स्याव्यावृत्तिरेव । ननु नुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत
 इति न करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् । अथ
 या प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्कारणं मैवं कौपीनाच्छादनादेरपि
 करणत्वप्रसङ्गात् । यज्जाति कानिति चेत् मैवं परोक्षत्वजातिकां
 प्रमां किङ्कशानेव शब्दस्त्वैव वा जनयतीति निवृत्तमाभावात् तस्या
 करणत्वप्रसङ्गात् साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा विवक्षिता
 इति चेन्न प्रत्यक्षमुपादानेऽशक्यतेः सम्भूयेपादाने सर्वव्याप्तेः
 अनियमेनोपादाने च लक्षणानुगमापत्तादिति । यदभावात् कर्तृ-
 कर्मयोगी विद्या न जनयतः तत्कारणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां
 न जनयतः तज्जमात्रमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये
 सती यत्र न जनयतः उतासमी अपि । आद्ये अतीतानागतानुमानादि
 करणाख्यातिः । नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात् । यथा
 हि तत्र चक्षुदाद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्य-
 भावान् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात् । एतेन सामान्यतोऽभि-
 धानं प्रत्यक्षम् अकारादिकर्तृत्वापेक्षेत्वरकर्तृके चाकारादिज्ञाने अत्र

दादिकर्तृकरयतायते । एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमादप्रमा
 नोदिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य
 प्रमादामन्यवस्थेनैव तद्वतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तिः । प्रयोजकत्वादिति ।
 चरमव्यापारवत्त्वं करकत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्श
 स्यात्कर्तृत्वापातात् । नच सविनश्यत्वापारवतो निर्विकल्पकस्य
 तत्र प्रामाण्यं केवलाविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः । संस्कारादि
 पर्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तत्त्वस्यैव प्रमादाभावात् कार्यहेतोः कारका
 व्यापारत्वात् । अपि चाद्यातकरणत्वापातात् नच लिङ्गमेव परामर्श
 व्यापारवत्तया करकमिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्शस्था
 लिङ्गजलेन सहापारत्वानुपपत्तेः । आतोक्त्यादिभिस्तथासीदूमरति
 प्रतीत्य तदा तत्र वङ्गिरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वात् धूमस्य
 परामर्शव्यापारवत्तया करयतायादूरनिरस्तत्वात् । किञ्च यत्किञ्चिद-
 पेक्षया चरमव्यापारत्वस्य सर्वकारकसाधारणत्वात्सर्वकारकापेक्षया
 चरमव्यापारत्वस्य स्वीयेक्षया चरमवानुपपत्त्या सर्ववासिद्धेः । कर्त्त-
 येक्षयेति चेन्न कर्तृधर्मिणामपेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गता-
 दवस्थात् । व्यापारवत्कर्त्तृपेक्षामिमां कर्त्तरि सश्व प्रसङ्गः ।
 एवाव्यापारवत्कर्त्तृपेक्षया परापरकर्तृव्यापारस्य चरमभावित्वात् ।
 यावद्व्यापारवत्कर्त्तृपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात् व्यापक
 सिद्धेः कर्तृव्यापाराविरमात् । व्यापारस्य विच्छेदे तद्वेगुलक्षणा
 क्षीयतायते । यद्यप्यपारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्तिरिति तच्चरम
 व्यापारमिदमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्या
 सिद्धेस्तत्करकत्वापातात् । अनीश्वरपक्षे जातुवधेगादिभिरेव सत्त्वा-
 पारकर्त्तृत्वमपि प्रसङ्गात् केद्यादेर्हि करणसंयोगादिभिरेव सत्त्वापारे
 कर्त्तृत्वमपि प्रसङ्गात् । केद्यादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारचरम इवेति
 कुतस्तत्त्ववच्छेदः । इत्याश्रयतिचेति । अन्तरपक्षं करकमित्यपि न
 अविशेषितानकर्त्तृस्य सर्वकारकसाधारणत्वात् अथवहितानकर्त्तृस्य

आधार्यैक्येन साधारणत्वात् । साधारण्येक्यं च प्रतीयमान-
त्वात् साधारण्यस्य साधारण्यस्य सर्वकारकत्वात् । किञ्चित्साधार-
ण्यं क्रियाहेतुसङ्घातार इत्येकदेशिककार्यविशेषपर्याय-
मिति क्रियाहेतुरित्येकदेशिककार्यविशेषपर्यायमिति प्राप्ता । अथ हेतोः
सत्तः कार्यः । क्रियाहेतुसङ्घातारस्य सत्त्वमित्यहेतोर्द्विबन्ध-
कृतः कारकत्वं स्यादिति । नैवम् । किञ्चित्हेतुत्वं यत्रास्त्यनुमिताविशि-
यस्य नियतपूर्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत्पूर्वभावित्वं निवृत्त-
मपि यदि कारकतायां प्रयोजकमिच्छति तदा भवतैव पतित्वं केन-
चिद्रूपेणैक्यस्य हेतुनियतत्वं प्रति बन्धनं किञ्चेत्क्रियादेः परस्परकमि-
चारादकारकत्वैव प्रमा स्यात् । मगसंयोगादेरेव तत्वात् च प्रमा
साधारण्यम् अपि साक्षादेरकारकत्वात् । यत्प्रामाण्यं यत्प्रामाण्यं
प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रयोजकत्वमियमदर्शनात् ततो येन
केनापि रूपेणैक्यस्य प्रमायां नियतत्वमुपपद्यते तेनैव रूपेण प्रस-
ङ्गोपपत्तिः । अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमित्वादामिति चेत्
विशेषाद्विषयविशेषेणैक्यार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष-
स्यामानवकाशादिति अन्यथा यत्तदेकारकत्वापत्तेः । अथान्यथापु-
यदा तदा करणं प्रमाविशेषतयातिविशेषकपदेष्टव्यं प्रमाणं यतश्च
खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नपदेशभाजः । नच प्रमाया
प्रमेयं वा तद्वेदितुः प्रमाणाणि तु यथायथं यतश्च साधारण्यमिति
भिन्नबुद्धिपुद्गेन निबन्धनामीति । नैवम् । विविधतयं तावत्तत्त्वे
भङ्गसिद्धमपि बुद्धयेष्टानामनियतविषयत्वात् । अथैक्यस्य च सा-
धारण्यस्य प्रतीतिर्यज्यत्वाविशिष्टसर्वार्थस्यापि कारकत्वप्रसङ्गात् ।
अतोऽस्ति तु कर्तुं रपि आन्वयप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् यो
मिच्छते च पूर्वमेवेष्टमिति विविधतयातिविशेषकत्वेन प्रमित्य-
समवायिकारकविशेषकं प्रमाणमित्यस्यैव प्रसङ्गमिति प्रमाकारक-
मिदं सिद्धं ज्ञेयम् ।

एवं विधेयतेऽपि प्रमादसङ्ख्यानि प्रतिबलानि तथाहि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसङ्निर्वाणत्वम् आगमस्यभिचारिण्यात् । किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छेदतत्परीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीत्येव वचिज्ञेयदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्यक्षादिबन्धवद्विचिन्मिन्द्रियधारणार्थम् उतान्यकिंचिदर्थमेव । तत्र भाष्यः । तथाहि किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः तस्माद्वाच्येदावधेः सजातीयोदयादुत्पत्तेन व्यवच्छेदकत्वानुपपन्ना वाह्यतत्त्वस्वीकारेणापत्तात् । नापि द्वितीयः विजातीयव्यवहारोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्वसाजात्यम् । अथ प्रमादत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते तर्हि सङ्ख्यास्यपि प्रमादत्वेन साजात्याद्वाच्येदकोटिप्रविष्टतया संख्याभावे प्रसङ्गः कस्यस्य यत्प्रमादत्वादिति सजातीयं तद्व्यवच्छेदम् । न च कस्यस्य सङ्ख्यं सजातीयं यत्पदार्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि कस्यापेक्षया भिन्नात् व्यवच्छेदइत्येवोच्यतां तर्तुं प्रमादत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना संश्लेषेण । यदा च सङ्ख्यादन्त्यत्वं प्रत्येका सर्वगतं तदा परस्मादन्त्यत्वमपि कस्यस्यार्थाद्व्यवस्थित इति सिद्धमयत्तत्वं कस्यस्यप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्वाङ्गक्षयाख्यामस्येति । अस्तु वा विमलवैचिचीवशात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदेव कस्यत्वेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवेऽतिप्रसङ्गात् । नापि कालेन दुरन्तधारकत्वात् तथाहि न तावदिन्द्रियार्थसङ्निर्वाणत्वमिति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषकत्वात् नापि कार्त्तव्यं लिङ्गेन तदनुपपन्ना वा तद्व्यवस्थाः ताभ्यां सामान्यतः कारकमात्राद्येव कारकगतानुगतकस्यासिद्धिविशक्यकसङ्ख्यासिद्धेः कार्त्तव्यं सजात्यादेः सजातीयकारकसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वसर्वप्रत्ययेवमत्वाङ्गीकारे तद्व्यवस्था सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया प्रारम्भार्थं कुचकृता । नन्वेतादृशापि न प्रकृतकसङ्ख्यसङ्ख्यं भवत्यन्तरेतिवाते

वांनुज्ञावशात् । नैवम् । प्रथमभाषितवाक्यानुज्ञेयतया च कथोक्तपा-
यात् साध्यसिद्धौ सम्भवत्वाच्चरमभाषितवाक्यानुज्ञेयत्वात्तद्वैधेयं च
मुक्त्याये प्रवर्तमानस्य तद्वैधेयं हेतोर्वाक्यार्थं प्रदीये प्रदीपान्तरं प्रक्या-
त्य ततोभिरास्ताव चवमानस्यैव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चि
दीपदेवः किन्तु तथाकासी सुरवदस्य पर्यनुज्ञेयः । सर्वसाधनसावा-
रयोऽयं वा हेतोः वास्तव्यवदेयविधवापूयायत्वं नाम सत्यवासिदिरपि
सर्वप्रमाखानाम् तन्नाम्ना नाम भूदतिव्याप्त्यादिदेवः । सामान्यदेवा-
देवेदं दुष्टं शक्यमिति । एतेन द्वितीयेपि निरुक्ता साक्षात्कारि-
त्वावगमनस्यैव तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाभास्यं प्रतीतावगम्येत्वा-
न्यप्रसङ्गः । अस्तु वान्यदपि किञ्चिद्विज्ज्ञयजले सिद्धं तथापि तदेव
साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षशक्यकमुपपन्नस्यतां सन्निहितप्रति-
पत्तितात्वात् । नच तदवगमं व्यापकं वक्तव्यं सिद्धत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनै-
वोपपत्तेरिति चेन्न यत्र सिद्धमव्यापकताप्राप्तिं तत्रेन्द्रियत्वस्य प्र-
माणाभावात् प्रत्येतुमशक्येन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः । यदा
च कश्चित्यत्यन्तजातीय इव प्रमाणाभावाद्विज्ज्ञयत्वमन्वधारणीयं
तथा साक्षात्कारित्वव्यापकताजनकतमपि शक्यं तदा किमपराधं
सिद्धान्तदेवाद्यापकेन । अथ यत्रेन्द्रियजले तद्विज्ञं नास्ति तत्र
सिद्धान्तसाक्षात्कारित्वस्य तथापि तदेवास्यां साक्षात्कारित्वे सिद्धं
कृतमिन्द्रियत्वानुमानपूर्वकतदनुमानकत्वमया । अथ तथा सिद्ध-
इदं तत्त्वत्वेकमव्यापकतया न शक्यम् इन्द्रियत्वमुक्तत्वात् शक्य-
मिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य शक्यप्रवर्गजनस्योभाषामेव
सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयाः स क्षीरं ह्येव यदिन्द्रियार्थं
सन्निकर्षजादि तत्रस्यकमिति कथं तद्वैधेयमिति । अथमप्यनुपपत्तेः शक्य-
त्वस्य चातुमन्त्रत्वात् साक्षात्कारित्वावगममे साक्षात्कारित्वमेवास्तु
अवगम्यमिन्द्रियजनकवहितप्रतिपत्तितात्वादिवाधेयितम् । अतश्च
न शक्यं कल्पनामौदिकदेवकसिद्धिः । नापि प्रथमः तादृशस्य दणं

विद्युत्प्रकाशात् इत्येव भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजनं प्रत्यक्षमितिपि
 निरुक्तम् । किञ्च प्रमादविशेषसङ्गजनितं प्रमादजनकमोपसंस्पृही-
 कस्य कियतः संयाद्वत् किमस्य प्रविशेषकं वक्तव्यं प्रमादजनकमेव
 च अभिचारिकोपनिवृत्तिः प्रदर्शते तथाच सति यथास्तमिदमच-
 क्तं च अभिचार्यपि भासमानस्य स्वभावेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्प-
 ष्यते । अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्ष्यवत्त्वं तथाप्यसङ्गतिः तथा
 हि किं निवृत्तभासभासमानेन्द्रियसंयोगजनं विवक्षितम् उत भावज्ञास-
 मानेन्द्रियसंयोगजनम् । आद्ये अभिचार्यव्यवच्छेदः निर्भिकस्यवासं-
 यद्वत् । नापि द्वितीयः विकल्पासङ्गतात् तथाहि विम्लासमानता
 निवृत्तस्येन्द्रियसंयोगः उत भासमानतोपपत्तितया । नाद्यः पूर्वं
 भासमानत्वाभावात् कारकस्य च पूर्वंभावित्वात् द्वितीये घटोऽविव-
 क्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा । नाद्यः तथाहि थावज्ञासमानाकारे
 न्द्रियसंयोगजनमपि भवति घटोऽवमिति विज्ञातं नच तदात्मनि प्रत्य-
 क्षम् आत्मनोदीयाविवक्षितत्वात् प्रामाण्यस्य च विवक्षयनियतत्वात् ।
 अथ प्रामाण्यं तर्कैव विवक्षे तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात्
 अथवा पटाक्षिते घटोऽवमिति प्रत्यक्षं प्रमत्तव्यतः किमुभरम् ।
 नन्विदमुत्तरम् घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम् । नहि तत्तद्विद्यसन्नि-
 वर्धेशोत्पन्नमिति तत्किमालोन्द्रियसन्निवर्धनं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्ष
 मेव कथमेवं स्यादालोन्द्रियसन्निवर्धनं घटज्ञानस्येत्यादेऽप्यात्मनोऽवव-
 भासमानत्वादिति चेत् भासमानेत्यत्र घटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमा-
 भिव्येदं भवतोक्तमिति ऊक्तं चम् । अथि ह्यात्मनोभासमानत्वं कदा-
 चित् केनचिदन्वया अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तकक्षकं सविषये प्रत्यक्षं
 न त्वन्वयादीति चेत् सङ्गस्येव यदि ज्ञानमात्रं निवक्षितं तदा स दोष
 कदम्बः । अथ ज्ञानस्यैवोपेक्षिता तदा चक्षुःकक्ष्यसाक्षाधारक
 तथा तत्पद्विज्ञानेन चक्षुःसंज्ञा च 'ज्ञतत्वादितिवातिः' अङ्गुनादस्य
 चक्षुःसाक्षात् सङ्गस्य अभिहितस्योभूतासाधारकव्यवसाभावत् ।

अन्तरात्तरमपि कश्चिन्मेव कथय्ये च कश्चिदस्य क्रमनादस्तिव्यतिरिति चेन्न यदेकसाधारणस्यैव कश्चित्नेन निबध्यते भवता न तद्व्यवस्थाय मतेः कथं तदपि कश्चमिच्छामिभ्यन्ते नामेकं साधारणीकृत्य समुच्चयेषु शक्यम् । वदपि साधारणं रूपम् यत्तद्व्यन्तरव्यवस्थेरेकं कश्चिदपदे विज्ञेयं प्रक्षियता भवतेवासाधारणीकृतं स्वस्यैव चाममानार्थत्वे दोषस्तोक्तत्वात् स्वस्य चामानस्य रूपस्य निर्मलकमप्यत्वात् । अथ कश्चिद्विषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः । नापि द्वितीयः पक्षः विवक्षासह-त्वात् किं सम्प्रयोगायेकसाधनं मानसमयं यत्किञ्चिदपेक्षया । प्रथमे विज्ञेयत्वपक्षे विज्ञेय इत्युक्तदोषापत्तिः । द्वितीये तु घटोऽ-विश्रितार्थत्वमेव स्यात् अथच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाश्रयोदपि तदा भासमानत्वस्वीकारात् । इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षित मतोविश्रितार्थत्वमिति चेन्न व्याकरणोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भास-मानत्वमस्ति । नहि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयो-गानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विश्रितं किं नाम वदनन्तरं भास-नोत्पत्तिरिति चेन्न तदवन्तरमपि भासनोत्पत्तेः । भासमानान्तरं तत् न त्विदं भासनमिति चेन्न कथाप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थित-त्वात् कश्चिदस्य । अथ मन्त्रे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगा-दुत्पन्नं तत्तत्र प्रमाद्यं प्रमाद्यमिति विश्रितौ न च दोष इति । मैत्रम् यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षा-दुत्पन्नं तद्भासनं तन्निवृत्त्यनि प्रमाद्यं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न नहि भवता तदीयविषयस्येच्छां किन्तु सामा-न्यतो विषयस्येति जेनेदमभिहितं यदि तु तदीयतां विज्ञेयकमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्दे न ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोष-कद्वयः । यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा व्यापकत्वं प्रविधाने तच्छब्दार्थस्य भेदात् नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुमतं रूपमस्ति अतएवास्मिन्मात्राद्युक्तवत् भिषुटीयकथादिष्वपि पठ-

ज्ञानस्य चत्वारो प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगोक्तव्यः । यदिद्विव
 तन्निर्वाणमिति निश्चिन्तयन्नेव यत्तत्त्वार्थस्यासाधारण्याद-
 व्याप्त्यापत्तेः । यदि तु यत्तत्त्वार्थोऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटो
 देवमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमात्या प्रसज्येत । अथावयति-
 रित्ति इति निश्चयं प्रक्षिपति तदा ज्ञानविवक्षस्य प्रत्यक्षता न स्यात्
 तत्त्वार्थेऽननुवर्त्तमाने ज्ञानेऽवस्थाभावात् घटज्ञानस्य न घटे
 प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । कृतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तत्र ज्ञान-
 मन्वभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो प्रष्टव्यः तादृशस्यापि
 ज्ञानस्य विवक्षान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् तत्त्वार्थस्य सन्निक-
 र्षात् बहुत्वघटे ज्ञानं तत्रैव प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षमित्यभिधाने तु
 यत्तत्त्वार्थस्यासाधारण्यासाधारण्यार्थभिधानविकल्पोऽप्युक्तोऽयमप्रसङ्गः
 अथभिचारिपदश्चार्थम् । नहि युक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निक-
 र्षोऽदुत्यक्तं संस्काररक्षणया प्रत्यासत्तौ रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्वानु-
 भूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थान्मुहमनानुस-
 र्देहं कुतर्ता विज्ञेयवैयर्थ्यात्तेन अभिचारानङ्गीकारात् । रजतस्य
 वैशिष्ट्येऽपुनरोपतिगं कदभावात् तस्मिन्नेवांगेऽप्रामाण्यं ननु रजत-
 त्वभावे तस्यान्यत्र संस्थात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षत्वस्य अनुच्यते
 तदा साक्षात्कारित्वमेऽपि प्रसङ्गः अथभिचारित्वेन निश्चितं तत्त्व-
 क्षणमिति वा भेदादवयवतिरिक्तविश्वमाभावेति चेन्न विकल्पासह-
 त्यात् । निश्चयव्रतमिदं ज्ञानं यत्तत्त्वार्थः ज्ञानवर्गः वा । न तावच्चरमः
 तदभिधानवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् अभिधानस्य ज्ञानेत्यादौपयोगित्वात्
 तस्य ज्ञानव्रतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । अथैव किमन्यथा-
 दवग्रहः उत तदीयाङ्गत्वव्यापत्वात् यद्यन्याथात् ज्ञतममुना यत्तत्त्व-
 निधानप्रवृत्तेन अभिधानस्य ज्ञानेत्यादौपयोगिताभावात्
 तस्य ज्ञानव्रतस्य विज्ञेः । अन्ये किमिदं तदभिधानमात्रोपदेक्षतया
 साक्षात्कारित्वं ज्ञेयवति उत सिद्धादिभावेऽपि । न तावच्चरमः तदवग्रह

साक्षात्कारित्वाविनाशभावादेर्ज्ञानिनुमासत्वात् नानि प्रथमः सादि
प्रति भवत साप्तसाक्षिहेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञाभावेऽपि साक्षिहे
हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् । अथ संशयोऽयं साक्षात्कारित
मन्यते जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानवत्ता य न जानाति तं इति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य चाप्यते साक्ष्यत्वादिना तन्मानुमानभावे
नैवानातोपदेशतया । अतएव साक्ष्यं शेषव्यतिरेकानुमानमात्रक्यापे
यद्यपि साक्ष्यादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्य
वर्तय्या । साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न अत्यवगतया व्यवदिप्यते न
तस्यासाक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथाचैतां कस्मात्तया अतदनु
मानप्रतिपादकस्य साक्षं नातवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना नित्यं सा
प्तसाक्षे प्रतिपन्नस्यैव कारणं युक्त्याप्रतिपन्नस्य वा निष्ठासोत्पादन
वादेऽपेक्षानीमेव सादिनि प्रसाक्षोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाञ्च इति न
प्रत्यक्षतया व्यववर्तय्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदे विशेषः सत
प्रत्यक्षभेदः । आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नासाक्षीत्यर्थं
साक्षात्कारिणि तस्य साक्षसंशयतां साक्ष्यत्वात्साध्यवत्तयेत् नञ्विदि
ताभिरनुमानादप्यभिसम्बन्धो बोधवितुं शक्यः । अथासाक्षीत् तदा
जातव्यामनवैयर्थ्यासाक्ष्यवत्त्वमनुमानं निम्नयोगजनम् अथ सामान्यतो
जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न
जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहार
मात्रस्य जानाति अथ व्यवहारविशेषस्य । आद्ये प्रकृतानुमोक्षः अत
हारविशेषस्य धित्यमानत्वात् द्वितीये किं कृतोऽसौ व्यवहारस्य
विशेष इति विवक्षितप्रमाणप्रवेशमन्तरेण न निष्कारः । अतएव सर्व
स्यैव साक्ष्यस्य स्वीकारः परासनीयः । तथाहि “साक्षात्प्रमा प्रमा
मात्राभावेऽर्थः स्वीक्रीभोचितः । तद्विषयस्यैव साक्ष्यं कश्चि
नित्यम् । अथासाक्ष्यविशेषत्वेन तदीयं नैव विदितव्यम् । एतः साक्षाद
वाक्यं विदुः अतमेव श्रुत् । अथाप्येवमपि अन्तर्गतानुमासत्वादेव

यथा । तद्वीर्यमपि तदवस्थादिस्वर्णोऽनर्घमाविशेत् । सोऽपि वा भी-
विशेत् । किं कीर्तय्यं सद्रिक् विना । यच्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः
सोऽयान्कीर्यते । समस्तार्थोक्तमात्रौ समस्तमभिप्राय इत्यतोः । वा तदस्तु
गति कस्यचक्षुधीक्यकारणैः । उपपादयितुं तैस्तेनैतैरवकाशै-
र्वा । अनिर्णयकत्वावाहपादसेवागति कथेत् । १७,

नापि द्वितीयः । तथाहि अयमनुमानार्थः स्थात् आवाद्यादि
प्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न
यथासाक्षात्कारित्यानुमानार्थः तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्साक्षात्कारित्वमि-
तच्छब्दप्रयोगः भिद्यते तर्हि अश्वविषाणमगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि
साक्षात्कारित्वमि कर्तव्य एवान्विशेषात् । अथ अगडदशादिशब्दाः
सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः कश्चिदर्थप्रयोगात् अश्वविषाणादि-
शब्दाच्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सचिदर्थवत्तया
सामान्यतः सिद्धाः प्रत्यक्षमकीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यसि विशेष
इति चेत् । मैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दानामवकाशेदात्
तेषामपि साक्षात्कारित्वमने प्रयोगप्रसङ्गः । साक्षात्कारित्वे सत्यपि
आवाद्याौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो न त्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दाना-
मिति विशेष इति चेत् । एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रा-
कीर्ति शो जानीते तं प्रति कक्षकाभिधानमिति स्थात् स च अथ-
वादानरवदन्वव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभाष्यमवधारितवानिति
कार्यं कक्षकम् । एतेनापुमित्यादि व्यवस्थिततया व्यवहर्तव्यमित्य-
प्युक्तानुमानसाध्यतवाभिधानमप्राक्तं वेदितव्यं पूर्वप्रतिपत्तमेव वाच्य-
वाचकभाष्यं कक्षकाभिधानेन सम्यक्त इति चेन्न कश्चेतसमयस्तु प्रत्यक्ष-
शब्दादेव तत्कारणसम्भवात् कार्यता सक्षकाभिधानस्य स्थात् अयमत-
शब्दार्थसम्भवात् शब्दादेव कारणं तर्हि सक्षकेन कार्यते तदा 'चाक्षुष-
वाचक' इत्येव शब्दकारणकारणमपि सक्षकाभिधानीयमविशेषादेवं

तद्व्यवधानेऽपीत्यर्थवक्तव्यं स्यात् । ननु प्रतिपादिनं प्रति शब्दका-
भिधानं नार्थकम् तेन वाक्याभिव्याजकीकारणात् किन्तु शिष्यार्थं शब्दक-
मुच्यते शास्त्रे सति शास्त्रस्य कर्त्तारमात्रमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं
प्रत्यक्षवचनतयैव शब्दकवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति मुख्यं जीवमानम्
यस्यवा साक्षात्कारादिव्यवधानं प्रसीतः न ह्यप्रत्यक्षव्यवधानं स्यात् । तैवं
यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिपादनादरे-
वातवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमर्थकं
शास्त्रे । अथ भवतु तत्र प्रतिपादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं न च हेत्वा
शुभात् सत्त्ववशात्कस्य शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकारात्
भावमिति मन्यसे तदप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्मि
समययाहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रकीर्तं नामस्मिन्कालप्रसक्तमव्याकर-
णादि । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवद्दीयशास्त्रस्य विषयं तर्हि
प्रतिपत्त्यवविभागे न साधनमपि शब्दानां कुतो न कृत्याद्यते किञ्च
वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तद्व्यानेऽपि पराजयो जायत इव ।
अथवास्तु व्याकरणादिविषये विहाय नामश्रुत्यादनं शक्यमपि भव-
त्शास्त्रस्य विषयः । तथापि न्यूनतरत्वंमस्मिन् विषये भवद्दीयशास्त्रस्य
बह्वि नामानि विद्यन्ते कोवाच्यवर्त्तमानि कुतो न कृत्यादितानि
तानीति । अथास्मिन् शास्त्रे केचं शब्दानामुपयोगं केवानेन कृत्या-
दनं न सर्वे नामिच्छ्यन्ते तथापि यथैकवाक्यमतस्य पदस्य शब्दकश्रुत्या-
दनमेवं तद्व्यवधानमनर्थकपदस्यापीत्यर्थवक्तव्यं नारायणं शास्त्रस्य तत्त-
द्व्यवधानमवप्रयोजकम् तेषां तेषां पदानां शास्त्रे आविर्भावोऽस्ति ।
अथ वावाचकशब्दप्रयोगद्वारा वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिव्यवधानं
इव कृत्याद्यते संशयनिरासाय शान्त्योऽसंशयतादिति मन्यसे तत्राप्य-
नुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थं वाच्यतास्योक्तताविरादः अस्ति च
हिदुरादिपदानामर्थं कर्म्मकर्त्तृत्वकर्म्मकर्त्तृत्वे विधादः अस्ति च भाव-
शब्दस्य सत्त्वपदस्यसत्तासामान्यार्थवत्त्वे अस्ति वाचिकरवशब्दार्थस्य

यतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादेः । यवमन्धमिन्नपि बहौ प्रदार्थं जा-
यति विप्रतिपत्तय कस्यचिद्वानि कस्यान्नोक्तानि तदास्वामेकैव विष्ण-
राभिनिवेशः । किञ्च किं तत्साक्षात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति
चेत् सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादित्यातिः विशेषत्वे च यदि
विशेषवद्भूतत्वायां विभान्ति कादाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षसदृश
क्षीयत्वानुबन्धप्रत्यक्षत्वापातः यद्यन्विता नित्यकदा तादृशस्यैव स्याति
यद्वाऽनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । अथा-
नुमानात्तत्र न तदनुमां तर्हि तदनुगतप्रतीक्षाद्यनुपपत्तिः । अतोऽनुमा-
नादसिद्धापत्तिश्च । यथाहि स्यात्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं
विशेषं विना अतोऽप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीक्ष्यसर्व्वसामा
भावात्प्रत्यक्षवर्त्तयता जानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्त्रस्ये तदा प्रतीता-
पर्व्वकसानात्तद्भूतिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । अथतिप्रथमानानन्तविशेष
प्रकाशकत्पनामैवाकिसाक्षात्प्रथमानकविशेषकत्पनेवास्त्वतात्त्वैवसि-
तरा-साक्षात्प्रकाशवद्वादान्यथानुपपत्तेः कल्पनाबीजस्य तावतापि अदि-
सार्थत्वादिति हत्वा तत्कल्पनादिनातयव विस्तरश्च न वक्षते विशेषस्य
यदि अथच्छेदकदा निर्धक्त्वकांस्याति । यदि च विश्वव्याप्यसत्त्वं
प्रकाशात् सोऽपि क्वा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षसाप्रत्यक्षत्वापातः तत्र
जगदेवप्रकाशप्रकाशे संश्रयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपत्तादिव्य-
च्छेदमात्रप्रकाशादिशेषप्रकाशत्वमेव तदनुमित्यादित्यातिः । अथ
इन्द्रियकरं ब्रह्मानुभूतिम् तत्र साक्षात्कारिणीकरकस्यैवेन्द्रियत्वेना
न्योन्यात्वस्यापत्तेरिति चेन्न तत्र अक्षात्प्रमाकरं ब्रह्मस्य भावस्य
विशेषितस्येन्द्रियनिबन्धः कल्पनात् विना कार्यगतविशेषसिद्धिं किं
प्रति करकत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीवान् । एतेन ज्ञातता
काचिदिव्यस्य तत्त्वमकालं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् रेक
कथाव्यवस्थितौ कारकत्वान्वयकारकत्वं । नच ज्ञाततावैक्यकथाव्यथा
नुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारकाकारवैक्यकथादेव तदुपपत्तेः । तानि

मेवप्रमितत्वमतिप्रसङ्गात् । समेयजले च सार्धसावधानमुपमात्
 पूर्वमेवामिदमेव । अथ येन प्रमिते सति न प्रमितो पुनर्भवति
 तन्मार्गं साक्षात्कारेति तत्र प्रत्यक्षावगतेऽपीत्ये तन्मात्रे प्रमित्वा-
 दर्शनात् । अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमितो तन्मात्रं साध्यात् तत्र
 सत्यानात्म्यमसौ तद्विजातीयानवगतेः । अदिसम्बन्धनुमादिनिवन्धा-
 प्रत्यक्षमितुमनित्येव । प्रत्यक्षावगतेऽपि दर्शने रक्षाशेकसम्बन्धसन्देहे
 धूमदर्शनेन यत्र रजुनीयमानत्वादित्यप्येव । असाधमानासाधारक
 कारकानुभवत् कारकविशेषबीजातभावत् वा साक्षात्कारित्वमिति
 चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाप्यपनात् तत्रावधिप्रभतेः प्रतीयमानस्यापेक्ष-
 यात् । नावधिप्राप्तं ज्ञायमानं स्यात् अविधिज्ञानं तु स्यात् अतीता-
 दावधौ तथाप्रत्यक्षादिति चेत् तुल्यं त्रिके धूमादावपि धूमदर्शना-
 तन्मात्रादानीदिति यन्नादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषवतया ज्ञेयहेतुता
 तुल्येवेति । असाधारककारकगिरा करकमभिमनमिति चेन्न अनु-
 मितभाविक्किङ्कभाविक्किङ्कनुमिवावसतो विष्णुस्य करकत्वासम्भ-
 वेन ज्ञायमानकरकत्वाभावात् । किङ्कज्ज्ञानं तावत्करकं तत्र स
 प्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तथेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमानतया
 करककोटिप्रवेष्टे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् ।
 अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने यदुदाहरणमित्यनन्तरं दै-
 वेयजातघटादिप्रत्यक्षाप्यपनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैशङ्क्यात् ।
 नियमेनेति निषेधस्य निषेधको दैवागतेनियन्तानागन्तरप्रत्यक्षसम्भ-
 वादिति । विधौ कारकत्वप्रतिष्ठयवायं नियमो निश्चयवति चेन्न
 तत्रापि वैयर्थ्यदेव । अन्यथातिप्रसङ्गेवैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यति
 प्रसङ्गेरेव नहि रक्षादिसाक्षात्कारे कथमिदं । अन्यथासिद्धेनेति
 चेन्न तुल्यत्वात् । किञ्च यत्र निषेधः तदूतमेवकथं निरूप्यमर्था-
 विमोदाय नियमो निरूप्य इति कार्यगतैककथ्यमभिप्राय न
 निष्कारः । किनापि च नियमवदप्रवेष्टं कार्यगतैककथ्यमनिरूप्य न

निष्कारस्य भावमानं नाप्यकारकमिति हि यदि कार्यव्यतिरिक्तमभि-
 संधाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्कारकत्वं दुरवधारणं तत्तत्काला-
 तीये तत्त्वतीयेभ्योऽभिचारप्रतिसम्बन्धेऽवगमं प्रतीयमिति । अथाश्व-
 हितार्थप्रभावं तथालं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम्
 इन्द्रियमपेक्ष्य तदसंज्ञिकमिति तदिति चेत् तर्हि श्रियसंनिष्कारप्रकाशत्व-
 मिति कुटिलिष्यार्थः स चानुपपन्नः स्वविशेषनगोचरानुमानव्याप्तिः ।
 ज्ञानाजन्मज्ञानत्वं तदिति चेन्न स्वविकल्पकविशेषाद्यापमात् । श्वेत-
 निवयान्तरज्ञानाजन्मत्वं तदिति प्रत्युक्तं स्वविकल्पकस्याभिव्यक्तव्यत्वे
 स्वविवक्षयात् तदवधिज्ञानजन्मत्वात् स्वविवयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्म-
 भीत्वं तत् । नच स्वप्रतियोगिकार्थप्रशक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि वि-
 श्विदार्थप्रविष्टस्य तत्तादा इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयलोपागमात् ।
 स्वप्रतियोगित्वेन विशेषज्ञादेति चेन्न स्वपदेनैव धात्रीकृतत्वात् कार्यं
 ज्ञानावजन्मतायां दुरवधारकत्वात् । तत्त्वतीये तत्त्वतीयेभ्योऽभिचार-
 प्राकारपदे च कार्यकालो पूर्ववत्प्रतीतिरिति स्वकाशान्वितार्थबोध-
 कत्वं साक्षात्प्रतीत्यपि न स्वार्थविशेषनात् । अथानुमानादिव्यव-
 हारेः तत्र स्वातन्त्र्यादिप्रतिष्ठापनमित्यर्थत्वं यथापि चन्द्रोदयसमुद्र-
 कद्वारादौ स्वकाशार्थत्वं तथापि स्वातिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजि-
 तेति चेन्न कथमप्यक्षु तथापि स्वकाशान्वितार्थत्वस्य सम्भवात् । नच
 तत्त्वतीयेभ्योऽभिचारप्रतियोगिभ्यः साक्षात्प्रतीत्यपि न स्वार्थविशेषनात् । सिद्धौ
 किमनेन नच तदपीति वक्ष्यते । स्वातन्त्र्यादिप्रमाणत्वेति चेन्न तस्यैव
 समर्थत्वेन स्वकाशत्ववैधर्मात् । यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते ।
 ननु स्वविद्वद् स्वप्रकाशनिवेद्यात् स्वकाशान्वितार्थत्वप्रकाशत्वात्संभ-
 वदिति तदप्युक्तं वक्ष्यते यः स्वकाशकस्य विशिष्टतात् । वर्तमान-
 प्रतीतिरिति निवृत्तिपर्यवसानात् वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वाच-
 नीयत्वात् । तथाचोक्तम् “सर्वार्थं वर्तमानं न वक्ष्यते चक्षुरादिना ।”
 तत्कारकदुरवगमेव वृत्तम् ।

बोद्धव्यमिति चेत् तदाप्युक्तविषयविषयं चान्न तथेति चेत् तदा
वशाज्ज्ञातसाक्षाद्ध्ये तदसम्भवात् । प्रमासाक्षात्कारकावयवेति चेत्
साक्षात्त्वेन प्रमेतद्वोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्व-
ह्यत्वात् । अविशेष्यतया विहिते बोद्धव्यमिति चेत् प्रत्येकमिति
विकल्पानुपपत्तेः साक्षाद्ध्येः कल्पधीः सेन रूपेण वस्तुनोभासमिति
चेत् वस्तुभावादित्यापत्तात् । अस्तमानादेः सिद्धाद्येकत्वात्तदवच्छिन्न
कायसम्बन्धमेतत् न त्वध्यक्ष इति चेत् अविचारत् । अथ सिद्धादि
भावादिवोधकं तत्र तत्कायतायाविचारत् । यत्नेन यदि न सिद्ध
कायावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा श्रुतव्याप्यानुमितस्य व्याप-
कस्य वैवर्धनात् सत्यव्याप्यव्यक्तान्तरवत् प्राप्तेः सात्त्विकायावच्छिन्न
व्यापकप्राप्त्या तावत्तथैव प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तरभासानिर्वाह्यमापद्ये
तेति निरस्तम् । भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकायतासम्भवात् तत्रापि
कामप्राप्तिरद्वयमात्रे प्रमात्वापातदुष्यद्विहरत्वस्यैव ज्ञानात् । अनुप-
हितप्रतीतिः साक्षाद्ध्येति चेत् विशिष्टप्रविष्टविशेषप्रत्यक्षाद्याप-
नात् । कारयानुपहितत्वं विद्वज्जितमिति चेत् परकारयोपहिताद्याप-
नात् । लकारयोपहितत्वस्य च स्वपदकुक्षिर्निर्दिष्टत्वात् । व्याप्युपहित
त्वादीनां व्यतिरेकस्य च समुच्चयः सा धीः साक्षाद्ध्येति चेत् सा-
क्षादि प्रत्यक्षाद्यापनात् व्यसिद्धत्वाच्च प्रवर्तेतः । प्रमाविशेषेः प्रतिज्ञानात्
शब्देन च व्याप्यप्राप्त्यादनात् शब्दादिमिते च प्रत्यक्षाद्यापनात् । अथवा
हितधीत्वं साक्षाद्ध्येति चेत् अवधानविकल्पानुपपत्तेः । यदि
व्यविशेषान्तरव्यवस्थिति र्ववधिः तदानीमप्रत्यक्षविभूषितां साक्षा-
त्त्वापत्तिः । अथ व्यापकज्ञानपूर्वसत्ताव्यवधानं तदा प्रत्यक्षप्रत्यक्षता-
यन्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेत् धूमविशिष्टे वडि
वैशिष्ट्यमिति कल्पयन्तिता तत्रात्मे व्याप्यकारणभावविरोधः प्रतीतो
धूमवैशिष्ट्यस्य व्यभिचारेवकाले हेतोरन्तः कल्पति । व्याप्यविशे-
षकाले व्याप्तिमात्रप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् । अथ

ज्ञानस्य आतिरेकः नास्ति साक्षात्त्वं तन्मानुभवत्वेन परापरभावानुप-
पत्तिः कृतैरपि साक्षात्कारित्वादिति चेत् तत्र कृतैस्तथात्मानमुप-
गमात् स्वप्नस्य तावत् कृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वादो-
षोपगमात् भावनावयवजस्य च क्वचिदसौकादिधर्मिक्रियायाश्चय-
धर्मादोषत्वं युक्तिरजतभ्रमवत् निमीषितभ्रमनादेश स्वप्नदेव गति-
रवगन्त्येति । इदं तु स्यात् परमाश्वविबुद्धावनुव्यवसीयकानां
परमाश्वप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयतइत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः ।
अन्वया सिङ्गुवदिकश्चयः प्रत्यासत्त्या वद्विदपि मानसप्रत्यक्षस्य
न चेत्किञ्च इति परेषु सुवचत्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकाल
स्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवे यद्वैकान्त्याश्रयेण तस्यात्यतीति
कलहेऽयम् । यदि च साक्षात्त्वं आतिरेक्यमानिका तदा प्रतीतिः
कस्याचिदध्वजानध्वजविवादो न स्यात् नहि घटादिप्रत्यक्षत्वे विव-
दन्ते । क्वचिदरुणुटलविवाद इति चेत् मैवम् । निरंशे वक्तुमि वाः
रुणुटलभासः यथेकार्थमवयविभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः स ज्ञान-
त्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तज्जातिज्ञानादित्वेन विवृता साक्षात्त्वे त्विति वि-
शेषो वाच्यः । दर्शनकृतोहि विवादो न साहचर्येण बाध्यानात् किन्तु
तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्मिकायाश्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व
सङ्गदो दुर्वारः । परोक्षत्वं न आतिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा
केवलम् साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न स्वस्यार्थस्य विनिगमस्य
त्वापत्तेः । सार्वजन्यमन्वसानस्य च सते दृष्टविबुद्धादेरीश्वरस्य सि-
ङ्गुवदिवुद्धादपरोक्षत्वेनापि विरोधः सिङ्गुवदिवीज्यत्वमनुमिति-
त्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजल
मिति साक्षादपि सा न स्यात् । अज्ञकोमाधिनियता च आतिरेक्यते-
न च तदत्र उत्तप्रकारवाधात् । न च अज्ञकनियमानुपगमत्वा न तद-
नोपगममिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्त्वचितमिति
संज्ञवानुपपत्तेः । प्राम्भूतायां धर्ममात्रायां तद्गुणैः तन्मते मनसा

आनन्दया प्रत्यासत्ता प्रत्यक्षीक्रियमात्रायां साक्षात्प्राप्ये विना
 कल्पनाभावं कथं स्यात् । अथ भर्माद्य साक्षात्त्वमिति कल्पनाशवादे
 निरस्तं तथाप्यवाचितसाक्षात्त्वमुद्दिश्यैवैव साक्षात्त्वतः एवमात्रं न
 सपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निश्चयोऽस्ति अन्ते रज्ज्वातिपूर्वकत्वा-
 दिति चेन्न तस्यापि साक्षाद्गृहे क्वचित्प्रतिवादे न स्यादित्यादिदोष
 साम्याः । अनुमानादिबोध्यत्वे च सिद्धान्तनुपपत्तेः क्वचिन्नादियह
 इत्यादिदुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थनिष्ठमसाधनानि च न कथं
 परिपश्यीनि स्युदिति । सिद्धान्तादिशताभावसमुदायवती धीः साक्षा-
 दिति चेन्न परोक्षविषयसंज्ञयादावतिश्याते सादृशी प्रमा तथेति चेन्न
 प्रत्यक्षममाश्रितेः । अनुमानादिबोध्यत्वेन तदसाधारणकदाञ्चि-
 त्तिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धी
 रनुमानादिरिति वैयरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यपि निगम्यत्वं स्यात् ।
 तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकस्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेतुत्रयित्वेनापि सा-
 क्षात्ववत्तत्र तत्प्राप्तवत्प्राप्त्यन्तरापत्तेः व्यवच्छेदे सति निमित्तानु-
 सरक्तं ननु निमित्तानुसरत्वेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्ता
 यत्तिवारस्यैव कल्प्यत्वात् तत्तज्जनिवत्त्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगत
 व्यवहारप्रत्यक्षा वादध्यक्ष तन्मेनापि तथापि यावत्परिहृत्यव्यतिविशे-
 याव्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ मोत्यापुच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् “विधिना
 प्रत्यक्षोऽन्वोऽयं व्यतिरेकसमर्थनः । नैव चेदपरादन्ते किमन्यायोह
 वादिना ।”, प्रत्यानुमानोपमानकप्रमितिक्रतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं
 प्रत्यक्षतत्त्वमभिधाय यः कोपि न चपते तं प्रत्यक्षः किं प्रत्यक्ष
 मिदं प्रत्यक्षमुत निश्चितम् । नाद्यः प्रत्यक्षं अभिधायत् । द्वितीये किं
 निश्चितानां निवेद्यः सत निवेद्यानां निश्चितत्वम् । नाद्यः प्रत्यक्षमेव
 अभिधायत् नहि प्रत्यक्षमनुमित्यादौ निश्चिततदनुपसम्भवः । नापि
 द्वितीयः निश्चितानुमित्यादिकु निवेद्यमेव प्रत्यक्षमपि प्रत्यक्ष-
 तावन्नुपपत्तमाह न कदाचिदायामनुक्तनिवेद्यानां प्रत्यक्षत्वमपि वेद्या-

असाक्षादिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोप-
 कारधीजादिष्वेवाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते । अतमुदायत्वे सतीत्यपि
 विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्टं द्रव्यप्रतः स्वात्मनि दृष्टिर्विरोध
 अनेनासमुदायत्वस्येष्टत्वेन सादृश्यं प्रसङ्गे दुर्वादः । आनस्यैवं
 विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि आनस्य आनत्वादेव । एतेति च नि-
 मात्ययसंज्ञाभेदे विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपस्थितकता
 उतैकसंख्यायोगिता उत द्वादिसंख्यायोगाभावः । आद्ये तद्विशिष्ट
 स्यात्वापकतादेवः अतःप्राक्तनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च
 अकृतविशेषेणैव अकृतसंख्यात्वं अकृतस्य स्यात् अतःस्यैव अकृतत्वानुप-
 पत्तेः । आत्मवाभेदोपलक्षणत्वे प्रामुक्त्येवः द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
 यत्वं सत्त्वजनस्य अकृतस्यया प्राच्यमेव प्रतीयमानत्वात् । न तृतीयः
 परोक्षप्रमितिविस्तारानुमित्यादिव मिश्रितास्तपि भावात् । नापि
 चतुर्थः वैशेषिकपक्षे मुख्यतया तदभावात् भावे वागुमित्यादिनयह-
 त्तोनां नद्यात्मन्यभावात् नैकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यत्वम्भावात् ।
 मिश्रितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः वैशे-
 शिकमतानुसारेणानुमित्यादिनयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनु-
 सारेण प्रत्यक्षव्यक्तिरपि द्वादिसंख्यायोगात् तथापि नैकत्वां प्रत्यक्ष
 अतौ द्वादिपरिसमाप्तिः । द्वादिसंख्यापरिसमाप्तभावश्च तदभाव
 प्राप्ते न विवक्षित इति चेन्न ना हि परिसमाप्तिर्यैकत्वां अतौ नास्ती-
 त्युच्यते । तत्रैव दृष्टिर्द्वारेः परिसमाप्तिः सैकत्वां अतौ नास्तीति
 चेन्न द्रवमेकत्वस्यापि न दृष्टित्वपरिसमाप्तिः स्यात् नहि तस्य तत्रैव
 दृष्टिरन्वयैकत्वाभावप्रसङ्गात् । अतः एकत्वसंख्यावत्तामेव अतौ
 द्वादिपरिसमाप्तिरित्यविशेषश्च । एकव्यक्तिप्रता एकत्वसंख्याव्यक्ति-
 र्नाशचेति चेन्न सत्ताव्यक्तेरप्येवभावप्रसङ्गात् अतदुपपत्त्यापत्तेश्च ।
 सत्तैकैव जायिष्यता एकत्वन्तु प्रतिक्रिमाभिर्गुणप्रदाय इति चेत् नूनं
 वैशेषिकै विप्रकल्पोऽसि कथमन्यथा तदेकप्रत्ययवोदनुभवव्यवहार

विशेषमप्यत्रापि कानिचित्कानिचिदसम्बन्धाव्यवस्थानि प्रकथयि ।
 सचैवैकत्वयोः परापरत्वाजुष्यतेदेवं स्यादिति चेन्न साव्यान् कस्मिंश्चिदा
 परत्वधौत्वमेव च साप्येकत्वं न ह्यस्ति प्रमाद्यं स्यात् । अतएति चेन्न
 प्रत्येकजलस्यानुमायां अहं ह्यहमित्येवैतत् । तद्वत् इत्यभिप्रायवददोषत्वात्
 नन्वस्तु मा वासीदेवात्मनुरतं विमनेनाथ निरूपितेन हित्वादि यथ
 न समाप्यते क्वभिहितभावनयं काचित् तत्रत्यहमिति । नैवम् । क्व-
 मित्यादिष्वपि न चिन्तं परिसमाप्तम् यत् सद्यस्यानि जीवि न स्युः ।
 अन्वा सा चित्तव्यक्तिं यथाप्येति चेन्न चित्तव्यक्तेः कस्यापिदनुमि-
 त्यादिष्वे समाप्तभावात् । काचिदपि चित्तव्यक्तिं यत् न समाप्यत
 इति चेन्न कथापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च चित्तव्यक्तेरवश्यं सामानाधि-
 करण्यस्य विशेषिकमप्युत्थितेन भवताभ्युपगम्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्ष
 व्यक्त्यव्यक्तयोः न स्युः तदेव निरभिधीयते यत् चित्तं परिसमाप्यते ।
 किञ्च तथापि सत्यवतिष्ठापकतादौक्यं चित्तेनावच्छिन्नास्वमुमित्यादि
 व्यक्तियु त्वदभिहितमभावनयमपीति तत्र प्रत्यक्षव्यक्त्यं ज्ञपमिवपि
 क्वातिरक्ता तस्यावसंताय भवताभिधीयते काचिदपिचित्तव्यक्तिर्बन्ध
 न समाप्यतइति । नचैवमुक्ते सातिश्चातिर्निवर्तते तथाप्युक्तविशेष-
 यस्य विद्यमानत्वात् । अहं चित्तावच्छिन्ने तस्मिन् चित्तव्यक्तिः काचि-
 दपि समाप्यते चित्तव्यक्त्यैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् चित्तव्यक्त्युत्तरं भव
 दव्यावसानादमादाय वर्तते ननु तत्रैव परिसमाप्यते यत् सोऽहं-
 पाधिभूतं चित्तं तेषु यदि चित्तसमानिधर्मिषु दृश्यते तदा तदहं-
 नेन तत्र धर्म्मिन्मणे कदाचिदाहतिः सिद्धेत् ननु चित्तविशिष्टे
 धर्म्मिन्मि तत्कदादित्यापन्नं तदवश्यमेव । अभावधर्मस्य चित्तेरप्यध्य-
 ष्येदेन समुदिततामुपगमयति विशिष्टे धर्म्मिन्मि वर्तते नचविशिष्टे
 प्रत्येकमभावनयवावस्थानस्य तेषु यत्समप्रवृत्त्यात् । अथ सत्यते तादृ-
 षस्य विशिष्टस्य धर्मितितेनैव व्यवच्छेदः ननुभावनयवत् चित्तविशे-

यथासाक्षादपोटावस्थामात्रं तासु धर्मिण्यस्तितु प्रमितित्वं वर्तते किन्तु
 तेषां धर्मिणां सत्यमाने उक्तान्वयार्थं प्रमितित्वस्यैतदभाविः तत्र-
 व्याकृतमिति हि ब्रूमहेति न भवतापि भिन्नधर्मावच्छिद्यस्यैव धर्मिणः।
 प्रमितित्वसमावयववचनवाच्यमभ्युपगम्यकम् । तथाहि यदि प्रमि-
 तित्वस्य जातिव्यत्यये निवामकं बोध्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात् न वा
 काचिदपि । “सर्वत्र सत्तासत्ता वा नियमेऽन्धानयेद्यथा ।” निवाम-
 कवादि भावार्ता जातिव्यत्ययस्य सम्भवाः ।, तन्निवामकमात्रे विरो-
 धक्षीभूतं वा वक्तव्यम् उपपन्नक्षीभूतं वा । आद्ये एवेव प्रमितित्वस्या-
 न्वयविशेषकं तदेव सद्यमावयवस्यापि तदा चित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादाव-
 भावचरस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितिवैभवापि चित्वावच्छिन्ने भवितव्य-
 मिति प्रमितित्वात् तद्व्यवच्छेदः । अथान्वावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्वधर्मी
 वच्छिन्ने चाभावचयसम्बन्धः तदा नास्ति तत्त्वस्येऽपि प्रमितित्वस्यैक-
 धर्मविशिष्टान्वयत्वकलशनेकात्मकत्वं विशिष्टे धर्मिण्याभितो धर्म्यं
 कियत्वेति क्त्वा च प्रमितित्वस्याभावचयसमानान्वयत्वेऽनुमित्यादि-
 चवेति प्रसङ्गकदम्बः । नापि द्वितीयः उपपन्नक्षीभूतेन केचिद्व-
 र्गैश्चोऽसावुपपत्तिर्नाधर्मी सत्यं कृतं चित्तविशिष्टेऽपि विरोधक-
 क्तोपि वाक्यविशेषैस्तुनेविशेषकत्वात्मकत्वात् । यथा यद्यपि
 पुरुषः पुरुषश्च द्रव्यं सत्तुपपत्तितादन्यभूते चित्तविशिष्टेऽप्यनु-
 मित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं निवामकेनोपपन्नकलेनोपपत्त्याभेदव्य-
 स्थिततया तस्यावच्छिन्नत्वात् । यथाजातिव्याप्तिर्व्यवस्थेयायिता तथा
 व्युपपन्नकले चित्तविशिष्टतया नोपपत्तिर्नाऽसौ धर्मी किन्तु स्वल्पे-
 केति चेन्न उक्तमत्र एवेव तदुपपत्तिर्न तदेव विशिष्टमपि तथापि विशि-
 ष्टेन रूपेण तावन्नोपपत्तिरिति चेत् नोपपत्तिरप्यविशिष्टेऽपि तत्रो-
 पपत्तिरमेव सत्यथा प्रसवेति वैवर्धिकादप्यपत्तिः । तदाहामुक्तं सत्
 प्रसववचनविवक्षितमेति । तदेवं नान्यथाप्यपि प्रतिपादितोऽयं दृ-
 ष्यवसमूहः स्वयमूहवीथः । “इतरेव तदावच्छिन्नं भवति विषयमुदाहृतम् ।

कथञ्चन्याभिधानम् । केनांशेनोपपन्नते ।॥ अन्त्याभिधानोक्तमपि हि तस्यामान्यतोऽप्युपपन्नमानमिति ।

अनुमानमपि किमुच्यते । अद्वयपक्षे चिच्छ्रुतप्रदानश्रोऽनुमानमिति चेत् किं चिच्छ्रुतं व्याप्तस्य पक्षधर्मात्मनिति चेन्न संशयस्योपपन्नकाले तत्र दृष्ट्वापि व्यापकं तत्परामर्शेतिप्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्तमानस्यातत्कारणेऽप्युपपन्नकालात् । विशेष्यत्वत्वेनानुमानं व्यापकं धर्मात्मा भागवदपक्षधर्मापक्षेः पक्षधर्माद्वेत्ताः वृत्तांते विशेष्ये साध्यतिद्विती-दृष्ट्वापि वैयधिकारस्य निवृत्तेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाव वैयधि-कारस्य नियतसामानाधिकारस्यलक्षणाव्याप्तिरुपापत्तेः । तथापि वि-शेष्यमादाव साध्यमिति चेन्न साध्यविशेष्यद्विद्वदपि यत्र व्याप्तिरव्या-यातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपस्यवसानवशादेवेति सामान्यवि-शेष्यसिद्धानुपयोगिनी प्रत्यक्षधर्मात् तद्विद्वत् केवलं सिद्धसाधनपरि-हारायानुमितिकारकत्वेनैव । सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिसामान्यहेतुनिवेदिनी सा । मोक्षसाधैर्हि “आयमेवानु-मानेन ध्यानांशस्यलक्षणेन । जेध्यात्मनि प्रमाद्वानां संयुक्तः स्वार्थमिच्छत इति ।॥ अत्रेव संशययोग्यतापि निरुक्ता । व्याप्यत्वमिति चेत् किं वक्तु-मव्याप्यस्यैवैव परामर्शानुमानं व्याप्यतया वा । नाहः अद्वैत-व्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । अपि द्वितीयः व्या-प्तुल्लेखिनः प्रमाद्वस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्यव्याप्तिताया-व्यवशयकत्वात् । अतएव द्वितीयतृतीयविशेष्ये अपि निरुक्ते धारावाहिनि तथाप्यापत्तेः । अद्वैतव्याप्तिना च युगपदुभयपक्षे-दवधौ व्याप्यव्याप्यव्यति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नच तदनु-मानमेव व्यसन्दिस्तत्र पक्षत्वाभावेन तद्वर्मास्तु हेतोः सिद्धसाधनक-पक्षधर्मात् । स्वार्थानुमाने नाहं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षव्यवशय-पत्त्या साक्षात्प्राप्तास्तन्निरोधापत्तेः । अव्याप्यविवक्षते सतीति चेन्न व्याप्यविवक्षाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सत्यतियोगिकसद्वत्

तन्मातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत् । तेषां सर्वान्वयप्रतीतिरपि-
 चाने प्रत्यावधूयता । न च सर्वान्वयवस्तुतो विशेषतो नानु प्रत्या-
 तत्त्वमितिवदन्त्यासम्भवात् । इति चेन्न यत्प्रत्यावधूयता । प्रत्यावधूय-
 तातिप्रत्यक्षवाचे सर्वान्वयप्रतीतिवस्तुतो ननु चेत् । यदेतन्मध्यमे-
 पक्षवमुदाहृतं भुज्यायाः सुचभार्वमिति वाच्यतिप्रत्यावधूयता-
 दिति चेत् । नैवम् । सामान्यसकलवशः प्रत्यावधूयता वातिप्रत्यक्षवाचे
 सर्वान्वयप्रतीतिप्रत्यक्षे प्रमेयत्वादित्याति नृकृतः । सर्वान्वयप्रत्यक्ष-
 कथिदप्येवमेव ते न ह्यादिति च सर्वान्वयप्रत्यक्षमिति न प्रत्यक्षमपि
 प्रमेयतया सर्वं तदा व्यावर्तय ननु व्यावर्तयेति चेन्न यदि व्या-
 वर्तयेत् तत्रमेव तदा व्यावर्तयेतोऽपि प्रमेयत्वधारतया कथमयद्वयम्
 कथं न प्रमेयं वाच्येव व्यावर्तयेत् तत् येन तु व्यावर्तयति तेन सर्वे-
 प्रमेयमिति वाच्यविद्यमानाकारेण व्यावर्तयत् । तथाप्येवमपि
 न व्यावर्तय प्रमेयत्वदर्शिना भवता भावनी निरुद्धतिः ततः कदाचि-
 ह्यादेतत् यथा भेदेऽन्योन्याभाववैधर्म्यादि । यद्यप्येवमपि वस्तुना
 ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिकामेकत्वमेव कृतं प्रमेयत्वेन व्यावर्तयते तत्
 सर्वमपि तेनैवैव प्रतीयमानैकत्वप्रतीतिमेव व्यावर्तयते भवतीति
 कथं तदेकत्ववेदिनः सर्वान्वयम् । न च वाच्यं नाभावमपि व्यावर्तयते
 प्रमेयमिति तदपि धर्मिकामेव व्यावर्तयेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना
 मृच्छमात्रमेकमेव मृच्छीतं भवतीति । तस्मात् “वक्तो भाववाच्यतोयेन
 दृष्टः सर्वे जगत्वाच्यतयेन दृष्टादिति ।, तत्त्वतस्तद्व्यपेक्षं यदीभूता
 इति । तदेतदपि नोपपन्नं नात्रैकमिति व्यावर्तयप्रतीत्यापत्तेः । अथ व्या-
 वर्तयेत् नाभावम् प्रमेयत्वादिवत् । चेन्नमिति वाच्यविद्यया न व्यावर्त-
 यतात् तर्हि प्रमेयत्वाद्यापारम्भ्यव्यक्तिभेदस्य इत्यस्य प्रत्यक्षत्वं सर्व-
 व्यापारित्वाद्युक्तयेति । किञ्च सामान्यसकलवशः प्रत्यावधूयता तन्मातीय-
 विशेषव्यपेक्षे तात् सर्वान्वयव्यक्तिषु सर्वान्वयप्रतीतिः प्रमायम् । सर्व-
 व्यक्तिप्रत्यक्षव्यपेक्षे व्यतिप्रत्यक्षमिति प्रमायमिति चेत् तर्हि

कु सार्वभौमं इतं अतिरेकवशात्कृतद्विचिन्ता । न च विपक्षोऽप्यौ ।
 बाधकमसि तयोरेकयोः सतिरिति चेत् तत्र दृष्टं विपक्षोऽप्यौ ।
 बाधकं तत्रमात्रं वा तयोः वा स्यात् । आद्ये न तावदिदं तत्र
 सम्भवात् अन्यथा अभिप्रादाद्यभिप्रादसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानम्
 अन्यदस्याप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिः अन्यमानाद्यतिरेकात् अतिरेके तु
 यदि किङ्किरतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिकदा ततएव किङ्किरिदं
 इतमनुमानम् । अन्येभ्यो न तयोः किमावातम् । अस्तु वा कथमेति
 तावदर्थोऽपत्तिर्बाधिका तथापि कीदृशमनुमानमिति प्रष्टव्यं किं विपक्ष
 इति बाधकसधीक्षितो यत्र अपिदम्योऽपत्तिः उत तत्सहितः सार्वभौ-
 मोऽन्यथा उत किञ्चिद्विशेषगवेवमेव तत्सहितः सामान्यतोऽन्यथा-
 स्याति उत सार्वभौमकान्तः सत्य विपक्षो बाधकादवगम्यते । नाद्यः
 विपक्षानुपपत्तेः तथाहि किं विपक्षोऽप्यौ बाधकं सर्वव्यतिविषयम्
 उत सामान्यविषयम् । आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवृत्तं गीयं तथावशिष्य-
 श्याप्यथा अन्यथाभेदोऽधिकभूतवार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तामनु-
 मानव्युत्पत्तेः । द्वितीये अपिद्युभिप्रादेऽपि कश्चिद्व्यभिप्रादस्मात्किञ्च
 बाधकस्य परिताप्यत्वं धूमवशात्मात्रमभिप्रादात्मात्रव्यतिरेकीत्येव कथ्ये-
 हि सामान्यतोऽविपक्षस्यः तत्र च बाधकं तयोरेकयोः प्रत्येकस्यति ।
 अनिरोधश्च कश्चित्साहित्याद्व्यवस्थेवेति परिचयत्वेनोक्तत्वेनैवैतदप्येव
 भूतव्याप्त्यवसक्तः । नापि द्वितीयः विशेषवद्वैदव्यात् । सार्वभौमोऽ-
 न्यथाऽन्यथाऽप्यौ न च सोऽपि सङ्कृतहस्त्युक्तम् । नापि तृतीयः बाध-
 कस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पेः तादृशैव निरुक्तत्वात् । नापि
 चतुर्थः तथाहि यद्वैदमन्त्रदभिप्रादित्येवैदमन्यथा सार्वभौमकं बाध-
 कस्यैव धूमवशात्तन्मात्रमित्यन्वयितं तथाहि व्याप्तिरप्यत्रापि गृहीतं
 तदा यत्तस्यापि धूमवशात्तत्त्वमित्यन्वयं प्राक् गृहीतं सार्वभौमकमेव
 अनुमानम् । सामान्यतोऽभिप्रादस्य तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्तनु-
 मीयत इति चेन्न विशेषमिति किमभिप्रादस्य विशेषोऽप्यतिव्यवस्थे-
 वि-

जितः उत चाचदेवादिसम्बन्धः । नाद्याः सर्वव्याप्तीनां व्याप्तिः
 प्रतीतत्वेन भवतीत्युक्तीकारात् । नापि द्वितीयः स्वप्निसङ्गपक्षेन कृतस्य
 प्रकीर्तस्य प्रसङ्गविशेषः । अक्षरादिभिरेव सर्वतयादिदेशकालवि-
 शेषादिमन्त्रेण परिच्छेदात् । इवा प्रत्यक् प्रत्यक्षादितसंस्कारसंघी-
 र्णमिच्छुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीं भावदेवविशेषावस्थानादेः स
 द्वावमिति प्रकृतिभावमानवाङ्गीक्रियते । तत्रैवान्नाप्यस्य हतमनु-
 मतेन । नाप्युपमानं वाचकं विषये प्रत्यक् बलं तस्य निवृत्तविषयत्वेनै-
 तादृशे विषये नुदमात् । नापि प्रत्यक् व्याप्त्योपदेष्टुदभावे व्याप्त्यनु-
 गमप्रसङ्गात् । अभावस्तदापि स्यात् सोऽपि निरूप्यमात्रेण न घटते
 एवं स वाच्यो यदि वा तदेवेकैकधूमः स्यात्तदा तथोपपन्नयेत नतोप-
 पन्नतेऽतीतुपपन्नमात्राणि तद्वतिदेवेति । तत्र न तथाहि स्वप्नि-
 यभिचारददर्शनदशाऽवमभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारददर्शनादा ।
 नाद्याः परिचितत्वसोऽप्येवमथोऽपि व्याप्त्यनुसङ्गान् न द्वितीयः सर्वत्र
 बोध्यानुपपन्नोऽवा अनुपपन्नसमाप्तः वा वाच्यम् । नाद्याः सर्वत्र बोध्या-
 नुपपन्नसमाप्तत्वात् । नापि द्वितीयः परिचितत्वसोऽप्येवमथोऽपि सम्भ-
 वात् । तत्र वक्ष्येव व्यभिचार इति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारा-
 नवर्तनात् । तददर्शनदशायां तावदपि व्यभिचारेण न तु न कदापि
 यदि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारेण न
 न व्याप्त्यनुसङ्गापि निवृत्तमादर्शनात् । नापि विषये वाचककार्कवाच्यः
 तर्कस्य व्याप्तिरनुसङ्गाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनुसङ्गपक्षे मूला
 प्रेक्षित्वेन तर्काभासत्वात् । अथ मूले न तत्रास्तिदं बलं तथा
 व्यभिधूनव्यभिचारदृष्ट्या वा वाचककार्कव्यभिधीयते यदि धूमे-
 ऽपि व्यभिचरेदकारणतः समितः स्यात् न स्यादेव वा सभावमनुत्तर
 तर्कः तत्र तद्व्याप्या व्याप्तात्वात् । तदेवमाशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने
 व्यभिचाराभासतादयोऽवा भावतदन्तीति बोधमस्यादा एवं सर्वत्रानु-
 पपन्नकार्कवाच्योऽभिधेय इति । नैवम् । विमित्तत्वेन प्रकृत्यर्थं तदेतु

कर्मभावस्य न भविष्यति । यत्तु प्रश्नितकर्मकर्मिं विद्यावाक्यका-
दपि हेतोरेवमुदेक्यतीति । नच बाध्यमेवं हि कति भूमस्यैकजातित्वं
न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि । आनैक
जात्यवत्तदुपपत्तेः । तत्रेन्द्रियादीनामवाक्यरसामाद्यो साक्षात्कादि-
त्यादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतावानिति चेन्न ज्ञानत्वस्याव्यक्तिकत्वपरि-
हारायै तत्कारकस्यानुगतस्य भवतावच्छेदकत्वत्वात् । भूमेवि वज्रे-
विशेषश्च प्रयोजकत्वस्य तदवच्छिन्नत्वं प्रक्यात्वात् । न ह प्रमे तावदपि
प्रयोक्तव्यो भूमे विशेष इति न न बाध्यम् एवं हि कति तददर्शन-
स्यायासतो हेतुन्तरे प्रयोक्तव्यत्वात्तदजात्यदर्शनैर्न बोध्यतया विवक्ष्यता
दुपपत्तेः । यदा तु हेतुन्तरप्रयोक्तव्यो भूमिः विशेषो न स्याते तदासौ
विकल्पित इति सम्भावनायादुर्निवारत्वात् । अस्यात्मनोऽप्येवमु-
क्तं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यदात्मनोऽप्येवमुक्तं ज्ञानं
स्यादित्येवमुक्तदोषोऽपि क्षयं प्रसज्येत् । यदित्यदृष्टविशेषो वा शक्ति
भेदो वा ज्ञानत्वजातिर्या ज्ञानप्राप्तभावो वा तत्रानुगतं कारकमुच्यते
तदा तदितरत्रापि वज्रिकविचारो भूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया प्रकृत
एव प्रश्नितुम् दृष्टे क्वचिदपि युक्तमदृष्टादेरैकजात्यप्रदिकत्वमिति
चेत् अस्तु दृष्टे पञ्चिदयः क्वचिदपि क्वचिदपि न न स्यात्तदवच्छे-
दनिवामकाभावात् प्रश्नित्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं
स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रकृत्यनुप-
पत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येऽनुमानेऽप्येतादृष्टशङ्काकमत्वात् सत्यं बाध्यात्
इति चेन्न भूमवदङ्गेऽपि वज्रिकारकविशेषानुमानस्यैव सति सत्-
नुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्ये न प्रमाप्रमावैविध्यानुपपत्तेः ।
साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनदौ सत्यपि जहायाश्चानुदये साम-
ग्रीं सत्यामपि जहायाश्चानुदयात्प्रतिपक्षत्वादनार्थं वचनादिह्या
प्रतिपक्षिसामग्र्योक्त्यादिविभुं कसमानस्य भवत्येव क्वचिवाद्याधात

सुखः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामर्थ्येव नास्ति
 प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसामर्थ्यमिति चेन्न तदि न तावत् व्याघादादिका-
 दवाप्न्यायमानमेष्टया भूटविषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । भूटभिन्नः
 प्रसङ्गकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात् ।
 तत्कारणैव तस्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतियोगभूतमुच्यते यत्
 किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वस्तुवत् तर्कादा यदि प्रथमः
 शङ्कास्थितमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च
 शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोरुक्तघातस्य सामर्थ्यं
 सिद्धमेव भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्का
 मवसन्त्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनान्तु शङ्कान्तरे
 नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्ताकाखे तदवसन्त्यस्यैव शङ्कयैव शङ्का-
 मानशक्तिच्युतता तस्याः शङ्कायास्तु परमे च तदवसन्त्यिनो व्याघात
 रूपस्य विशेषस्याभावात् काः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वावयितेति वस्तुवत् मा
 नानास्तु तदा व्याघाताभ्यां विशेषकद्वयमसदाहितो वा संस्कार
 व्यावदति । विशेषवाच्यमतसंस्कारौ च शङ्काविरोधिभौ । ननु सुख-
 रोच कचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न अयान्दश्रयभाविनो
 विशेषस्य पूर्वस्थितस्य तद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य काया-
 न्तरे तत्प्रतिघर्मासंशयविरोधित्वे अवयविपाकयत्ते कुम्भस्य परमाणु
 याकायश्चे परापरदया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं प्रथमतया जातस्य
 कायान्तरे सम्भावितत्वा कस्य पराकजन्मरूपविशेषवत्तायां संशयो न
 स्यात् । यदि च शङ्कायां व्याघातकदा शङ्कात्म्यस्य विशेषरूपस्य
 व्याघातस्य दर्शनान्पश्चात् शङ्कान्तरेण भाभूत् । यदि तु व्यभिचारा-
 मवसन्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघातात्म्यस्य व्यभिचारस्यापि प्रमि-
 त्वापत्तेः । अनादिसिद्धकालातिशयो तर्का इति चेन्न तद्भूदेः प्रमित-
 त्वासिद्धेः प्रदीरे कालप्रत्ययस्य तादृशस्यावप्रमातोपगमात् अनादि-
 तासिद्धेःचोभयत्राविशेषात् । नापि मद्यत्र व्यभिचारः प्रदीयत तदा

व्याघातः स्यादित्येवंकथनार्थाद्याघातावयवम् । व्याघातप्रतिपादनस्य
तर्कस्य मुख्यमर्थमिच्छेत् तर्कभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपना-
शकत्वे व्याघातापत्तेयं साम्यं सम्भवत्येव तर्कभासाद्भवतोपि व्याघात
उपनेतुम् । अथ तर्कस्य व्याप्तिर्न भूताभ्युपगम्यते तथापि व्यभिचार
शङ्कायां युक्तरनवस्यैव तथापि व्याघातापादने युगदित्यमनवस्यैव ।
“तस्मादव्याभिचार्यस्त्रिप्रर्थं न खलु दुष्पठा । तद्वाप्यैवान्यथाकारम-
क्षराणि क्रियन्तेऽपि । व्याघातो यदि शङ्काऽपि न भवेच्छङ्का तत्तत्कारणम् ।
व्याघातावधिं शङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ।” अत्र व्यभिचार्यैकपरि-
त्यागव्यवच्छेदेनापराधस्य समकालकृते भवेत्कृते शङ्कातदव्याहः ।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रकृत्यः कस्य स्वाभा-
विकः किं सम्बन्धिनोऽतान्यस्य । न परमः वेपरीत्यापत्तेः । व्याप्ते
का स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रकृत्यं किं सम्बन्धिसम्भावः अथ
सम्बन्धिसम्भावश्चः अथ सम्बन्धित्वविशेषितस्वभावावतिरिक्तः अथवा
सम्बन्धिसम्भावस्याप्यः अथवा सम्बन्धिसम्भावान्तेन न प्रयुक्तः उतान्य
एव कश्चिद्विशेषितः । व्याप्ते प्राचिन्वत्यलोहमेत्यन्तयोरेपि व्याप्तत्वं
प्रसक्तम् । न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अतएव न तृतीयः । नापि
चतुर्थः व्याप्त्यनिवृत्त्या व्याप्त्यनिवृत्तेः । सम्बन्धस्य व्याप्त्यत्वे च
सम्बन्धिनोऽप्यपयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकृतेऽप्रकाशतया एकसम्बन्धि-
वर्जने उपरानुमानाय नियामकायेयात् । नापि प्रथमः न प्रयुक्त इति
यदि न अनित्यत्वाद् सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे ऽन्तेनेति विशेषकवैयर्थ्यं
महतकस्य सम्बन्धिसम्भावानेनानित्यत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे वा-
क्यार्थादितरेव स्यात् । सामुदायः सर्वसम्भवादन्तः कालदेशादृका-
दिभिरपि तन्वन्वत्स्यात्तद्वत्त्वत्वात् । नापि षष्ठः पक्षः तस्य नि-
र्जन्तुमशक्यत्वात् । एवमेव विकल्पप्राये परमविकल्पः सर्वभोग्यस्य
दूषोः न्यूनत्वशङ्काभयादिति ।

अनैवाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रकृत्यः कोऽन्यमुपा-

द्वितीयं यच्चून्त्यन्तमनौपाधिकत्वं उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
 धनावधारकः । अथ “यच्च साध्यादिनाभावे मिथः सम्बन्धश्चून्त्योः ।
 साध्याभावादिनाभावे स उपाधि र्बदत्यर्थः ।” इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य
 मदर्थः स उपाधिरिति योच्यमानस्य पर्थवसितोऽर्थः । तदर्थमभूता
 हि व्याप्ति र्ववाकुसुमरज्जवेव इदृष्टिके साधनाभिमतो च कास्तीत्युपाधि
 रसावस्थते तदिदमाहुः । “अन्ते परप्रयुक्तानां व्याप्तिनामुपश्रवकाः ।
 तैर्दृष्टैरपि वेवेष्टा व्यापकाभावधारकाः ।” स चोपाधिर्निश्चितइवा
 श्रुतित्वं वचेदमुच्यते । “वाच्यव्यतिरेकित्वं श्रुतार्थेनापि श्रुत्युते
 विपक्षस्य कुतश्चावहेतोर्मनिकावत् ” मिति चेन्न साध्यव्यापके पक्षे
 तद्वत्त्वेपि प्रसङ्गात् । तद्यतिरिक्तइत्यपीति चेन्न बाधोपेतस्य तस्या
 व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धिवे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन
 योपाधिकस्त्रीयते सत्येन वेति न कश्चिद्विज्ञेयः । यतदर्शनमपि विशेष-
 यीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे
 न साध्यावधारकम् एवं साध्यव्यापकत्वमपि । अथ मन्त्रे अदृष्टव्यमि
 चारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वक्तुमत्वा अभिचारिसाध्यस्याप्यापा-
 ततोऽदृष्टव्यमिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न ब्रह्मत
 इति च निष्पद्यितुमशक्यम् । व्याप्तिर्यथाचे न साध्याभावेन तद
 अभिचारः कथमवधार्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्याप्त्यनव
 श्मि व्यापकार्यत्ववसमात् । सम्मानितव्यापकभावोव्यापकोऽपेक्षितइति
 चेन्न व्यापकस्यानिर्दत्तौ चिं व्यपत्तया सम्भावनापि स्यात् । अथ साध्य
 व्यापकश्चैव भवं तदानीं साध्याभावेति साधयितुमर्हत्तस्य निर-
 क्षितत्वात् न कथं व्यवगतव्यनिर्दमेव व्यापयितुमर्हत् निर्दं नेति व्यापक
 त्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । न च साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं
 शक्यम् स व्याप्तौमैवतत्तथादित्वं व्यापकाव्यापकपरिवर्तितपरम्परा-
 या मैवतनवेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् । वचोक्तव्यक्तव्यस्य निश्चायकं
 प्रतापनमिति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यथा श्रुतियोपाधित्वं मैव

तन्मयत्वाप्यत्राकाशाद्वापरिचितिपरम्परया स्थातव्यमित्येव निर्या-
मकाभावादिति चेन्न मैत्रतमयत्वेनेव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छ-
ङ्गाया अपि हेतुं शक्यत्वात् । तथापि न तत्स्थानरीक्षणाधिकारस्यदा-
भिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतमयत्वेनेव साधनस्य कर्तुं शक्य-
त्वात् । अन्यत्रैव स्यादिति चेन्न उपाधुपस्थापकस्य कुतोऽन्यस्या न
स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधिष्वे धूमानुमानसाधारण्यत् । एवं च साध्य
सामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि कदाचं विशेषणीयं श्यामत्वादौ साध्ये
श्यामाद्याहारपरिचितिपारम्पर्यादे कस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेव साधि-
त्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साध्यमितुं शक्यतइति चेत् मैत्रम् प्रत्येकं
वयोदपि मैत्रतमयत्वादिना साधने साधनाद्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्य-
त्वात् । अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्ये कर्तृकजन्यात्वम् कर्तृकजन्यात्वे च
सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभवासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्व-
कत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेव वक्षितव्याख्याक्रान्तवत्त्वेऽ-
शीन्धमजन्ततेजोवक्त्रं तस्मिन् वक्षितव्याख्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादि-
त्यादि विश्वमनुमानव्याकुली स्यात् । अतएव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति
व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । यथाप्युपाधिर्विशिष्यते
तथाप्यतीन्द्रियोपाधिविशिष्ये तदभावस्य साधनाख्याप्तार्थमनुमेयत्वात्
सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनेव सत्यतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तथा
सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्यूढं स्यात्स्यतीति चेत् । एवं कृत्वाको
नित्यतमजेयीः परं मन्दमन्दार्हं न प्रतिपद्यं तथाहि श्रीकृतनिश्चितो
पाधिभाव आशङ्कितोपाधिकत्वमपितदनुकूलं मन्थते कोऽन्यो जितव-
ज्जातः । न च शङ्कितोपाधिरनुभूयमाने तच्छङ्का प्रक्या यत्र प्रत्यक्षे-
योपाधिनिरासकदेव तदज्ञानस्थानं भविष्यतीति चेन्न हेन्द्रियकवाधे त-
ज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजनीक्रियमाणेन हेतुनेव साधयितुं शक्य-
त्वात् । न च यदेकैकज्जातीयमैन्द्रियकं तदग्न्यैन्द्रियकवाधे हेतुवका-
दतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् व्यङ्ग्यमानादि साधनाद्यापकत्वे

कति साध्यसाधकत्वमिति न साध्यासाधारण्यमिति परस्परसाध्यं न साध्या-
तीत्यसाध्यतादोषः । नहि साध्यादित्त्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं
साध्यात् । अथ वा कथमपि तत्रापि साध्यत्वं न साध्या इति इन्द्र-
नीलशिक्षादिज्ञानत्वसाधारण्यत्वात् । शरीराज्ञानत्वं साध्यं तत्र
साध्यात्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषशराम-
त्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्धयति न
व्याप्ताया अन्यथा पुरुषपदस्यावयवत्वेन व्याप्तिविशेषकत्वापातात् । पर-
स्परासम्बन्धिनोपपत्त्यादिकोपपत्त्यामसावयवत्वेदेकत्वे च संयुक्तज्ञानपुरुष-
तमवेतज्ञानत्वस्य परस्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच
साध्यसाधनसम्बन्धादुक्त्यभिप्रायत्वं साध्यसाधकत्वं सा रूपसाध्यात्-
कृतिकरणादेस्तेजसादित्वे साध्ये भूदङ्गुलरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् ।
साधनेनापि च विशेषकतया निवेष्टेन यदि केवलसाध्यापकं अव-
च्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे इन्द्राधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ।
अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषकत्वात्सिद्धिरिव । नहि प्रयोग-
नायादिविशेषकमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति अन्यथा शरी-
रज्ञानत्वमिवाकर्तृकत्वे व्याप्तमसिद्धौ प्रत्यवस्येदिति । किञ्च साभासे
कतिरेकिञ्च पक्षधर्महेतोः जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यदृष्टयातिरिक्ता-
नेकप्रत्ययत् प्राणादिमन्वादिस्थैः कथमिदमुपाधित्वज्ञं अव-
च्छाप्यं नान्नाभासे कतिरेकानुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्त-
मिच्छते तस्य पराभिमतैश्च क्वचित् सिद्धप्राप्त्यर्थः । कतिरेकव्याप्ताव-
पाधिच्छेत् तर्हि कतिरेके ब्रह्माप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्त्रयो-
ऽन्वयोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेकतिरेकव्याप्तप्रवृत्त्यभाव-
स्याभ्युपगम्यतया उपाधेरुपाध्यापकं तस्यतिरेकं उपाधिर्वातिरेकस्य व्या-
प्यतया मन्त्रकवति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोऽन्वयव्याप्ति-
साध्यसाधनभाववैयर्थ्येन कतिरेकव्याप्त्येदिति । नच दोषान्तरमेव
तर्हि बाध्यमिति नाप्यं हेतोः पक्षधर्मत्वमित्युपाध्याप्यं तयोपा-

स्वपदार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यमानत्वमिति निरस्तम् प्रसीति याति
 बलेन सामान्यतोऽप्यकावगाहनप्रवृत्तं, विशेषमादाय धरं पर्यव-
 साद्ययितुं व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविनयायाः अनुप-
 पत्तेरसिद्धेः सात्त्विकसम्भवात् अनुपपत्तित्वे सात्त्विकप्रवेशात् अधिक
 विवक्षाकाङ्क्षित्वे विद्वत्सामान्यापत्तेः सामान्याख्यापत्तेर्भा । विशेष
 विवक्षायाः सामान्यपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गात् । पक्षधर्मतया च यदि साध्य
 अक्षिभेदः सिद्धेऽन्तर्ह्यनुमानं तां प्रत्यक्षेण यद्वा न पुंशब्दात् पुत्र-
 वानुमायी प्रत्यक्षेण पुत्रमद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयो स्यात् । प्राग्वि-
 शेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न पक्षान्न तद्वर्णितान् संशयोति ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके तन्न स्मृता
 नपि प्रसङ्गात् । अनुभववत्त्वमिदानीं न सदृशविशेषितोऽपि नपि
 प्रसङ्गात् । सोऽपि नवयो यथा सदृशो नवयत्वाद् नवयत्वात् सदृशमु-
 मानस्यापि तस्यापत्तेः । स्वमार्गोक्तिर्ज्ञेऽपि । किञ्चोपमितिसदृश
 मिदमुपमितिकरव्यवहारं वा स्यात् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः ।
 सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमिति
 सेति चेन्न अद्यादिकरव्यवहारोऽदुदाहरवत्सिद्धेः । नापि द्वितीयः
 सादृश्यज्ञानस्य सर्वसंज्ञासम्भवात् प्रमाणास्तदवयवनाशान्तरव्यापार
 फलजनकतायाः कर्तव्यितुमशक्यत्वात् । नच सादृश्यमनुमतमस्ति मुख
 सादृश्यस्य चकसादृश्यस्य च भेदेनैवेति चम्भात् । नच सादृश्यरूप-
 त्वमनुमतं तेष्वपीत्यदोषः । तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्य-
 त्वदौ सादृश्यरूपत्वाभिते सादृश्यरूपत्वस्यावयवभाष्यप्रमाणे परस्पर-
 व्यवभावोऽनभ्युपगमे वाननुमतः । तथाः सादृश्यानभ्युपगमे वाच्य-
 नापि तथापत्तिः । किञ्च वैधर्म्यं प्रतीतेरपि प्रमाणांतरत्वमेवं स्याद
 विशेषात् । स्वमेवाभ्युपगमे च परिमक्षितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गे वा
 सादृश्यबुद्धेरपि वा परिमक्षितेऽनेकान्तर्भावः स्यादिति । अप्रतीत्य
 मानस्य प्रतीकमानेन सह सादृश्यप्रतिनिधयमानमित्यपि न चाप्त-

वाक्यादपि तथाप्रमितेः । यत्र तद्व्यापारोनास्तीति चेन्न सत्त्वावयव
 अभिप्रायविरतिवत् सत्त्वावयव सत्त्वस्यापि पूर्वप्रतीतस्य प्रतीतमानेन सत्त्वे
 वैशिष्ट्यप्रकाशद्वयप्रतीतानपि प्रसङ्गात् । इति वासन्तक्येति चेन्न
 प्रत्यक्षतो नोपपन्नसत्त्वप्रतीतस्य सापि च नो भवेत् सत्त्वप्रतीति
 सादिरमिषेत्त्वमुपपन्नमपि प्रसङ्गात् । अविच्छिन्नमपि चेन्न मन्त्रेण
 प्रत्यक्षानुमानादनुत्पत्त्ये सतीत्युक्तं स्यात् । तत्रापि विधिप्रमाणेन सत्त्व-
 र्वाभित्यप्रतीयमानस्येष्टादि व्यर्थम् । नोपपन्नमेव परान्तरमिति चेन्न
 अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सत्त्वमेतत्सादृश्यस्यानेन सादृश्यं तत्सादृ-
 श्यव्यतिरेकेवानुपपन्नमावतात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्यक्षोत्पत्ति विधेयं
 प्रमाणात्तरमापद्येत् । तस्मादयं ब्रूयतेति प्रतीते व्यक्तात् स दीर्घ
 इति अन्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणात्तरमनिच्छत्वा
 जीवमर्थापत्तिरनुमानेऽवान्ताभावात् एवमप्रमाणीकर्तव्या वा । इतेना
 प्रतीतसत्त्ववगत्यान्तरस्यामात्रसादृश्यान्तानुमानासम्भवात् गवयेकमेव
 सत्त्वप्रतीति सा नैव इति मितिद्वयमितिद्वयमिदं बुद्धयम् । तथैतत्सादृश्य-
 स्वेतेन तत्सादृश्यं विज्ञानमुपपन्नैव सिद्धे इति । अनवगतसत्त्वप्रतीतिश्चा
 समभिप्रायतवाक्यार्थस्य संक्षिप्तगुणसम्मानमुपमानमित्यपि न प्रसङ्ग
 सत्त्वप्रतीतिरनुमानेन प्रमित्युपपन्नम् । अतस्तत्त्वप्रतीत्यभिधेयमिति चेन्न
 अनुभूतकाशान्तरप्रसूतसत्त्वप्रतीतिरुच्यते । अतस्तत्त्वप्रतीतिरिति चेन्न
 कदापिदकार्यमात्रताया वापि सम्भवात् सर्वदा अकार्यमात्रताया
 क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्राज्ञाया इति चेन्न सत्त्वप्रतीतिरनुमानेन
 क्वचित् स्यात् सर्वमेव तु ब्रूयते इतिदम्भवत् । किञ्च सर्वैरनुमानेन
 सत्त्वप्रतीत्यस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनुमानेन सत्त्वप्रतीत्यस्य वाक्येऽपि
 सम्भवात् उपमानेति च पूर्वनिर्दिष्टम् । तस्याः प्रमितेर्वैयर्थ्यं प्रमाणेति
 अभिप्राये अनुमानस्याभावात् व्यर्थम् । एतन्नेन वाक्येऽनुमानस्यापत्तेः ।
 संक्षेपप्राज्ञानं नोपपन्नप्रतीत्यस्य प्राज्ञः कानने न इति ब्रूयते इतिवत्
 वाक्यस्य काननपदादिद्वितसत्त्वप्रतीतिरनुमानेन सिद्धितसत्त्वप्रतीतिरनुमानेन

तर्कमयास्तु न स्यादिति तदुपपन्नसंज्ञितौ विमानुमानिकेभ्यः तत्र गवय
त्वस्तु गवयपदवाक्यताप्रतिष्ठिरितं मेवते । सम्भवति हि प्रयोगः वि
मतिपदे गवयवाक्यप्रवृत्तिनिमित्तं तत्राग्रे तर्कव विवक्षीतिवमात्र
विपर्ययकत्वात् न ह्यदेवं न तदेवं यथा ज्ञेयं तथापिदे तत्तत्तयेति । न
ह्यस्ति सम्भवेमूलमैवित्यादिदेः तद्विरहितसंज्ञितेरेकविपर्ययकत्वात्
नच तथेति । अथवा गवयपदसम्भवत्वात् त्विति निमित्ताकारमनुपपत्त
माना प्रोक्तमेवाह प्रमाणाभाधिकरव्यामर्थादुक्तत्वात् त्विति निमित्तक
तानाश्रित्यतीत्यर्थापत्तिरेवा प्रमात्रमस्तु । सा च तत्रा यद्विदेवी
तत्त्व पदेऽप्युपमेवार्थं प्रमात्रवीयेति ।

प्रत्येऽपि च उच्यते । ज्ञातवाच्यं ब्रह्म । प्रमादमिति हि न युक्तं
विश्वप्रानुपपत्तेः । तथाहि कोऽयमज्ञो नाम । यथाहृदवादीति चेन्न
जान्तिप्रतिपक्षवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमादहृदेति विशेषणं च तथा
भूतस्यानुपवादादप्यपनात् । यथाप्रमादेति च हृदे चाहृदे तथाभूत-
वादिवाक्यस्याप्यर्थस्यापि स्वाधनात् । वाक्यस्याप्रमादहृदे निवर्तते च
प्रायेज्ञातत्वाभूतत्वादेव वाक्यानां तदव्याप्तेः । अहि वावत्प्रमितं ताव-
दभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वस्तुबोधनिमित्ताकारे च बुद्धिद्वि-
धाकस्याप्यनेवभूतत्वे वाक्यानाप्यपत्तेः । तत्र विश्वव्यतिविशेषणं च नि-
जोक्तव्यस्य विश्वस्यासाधारण्येनाप्यपत्त्यापत्तात् । अथ निर्दोषस्य
वाच्यं तथेति चेन्न कदाचन वाचि चटस्थमभिधत्तलोऽपि चटस्थ
वैवाश्रितैतकवार्थवाक्यानां । तत्रमात्रं न भवत्येवेति चेन्न पूर्वमुक्त्वा
नरात्वात् । प्रकृतिसमर्थं न प्रामाण्यावधारयत्तमवादात्तत्वात् अह-
देऽप्यदोषात् सामान्यतो निर्दोषत्वस्य भीमाद्यनेऽप्यभावात् विशेषत
कालावस्थासाधारण्यप्रसंगवशादित्यात् । यथायथाचं ब्रह्म । प्रमाद-
मित्यहृदे दोषव्यति चेन्न पूर्वोक्तवार्थान् दूतवानि नान्यथम् ।
यथायथाविशेषणस्य अन्त्योदकस्य अन्त्योदकत्वयोः पूर्ववदोषस्य वि-
तीर्णः । अस्याव्यतिवृत्तस्य अनयोः ।

तथाहि विभिदं वाचं नाम । एकार्षीदन्विष्वक्पदसमुदायो वाङ्म-
निति चेन्न एकार्षीदन्विष्वक्पदसमुदायो वाङ्मनि दूतवानि तावत्सु-
वद्वदार्चंनु चिन्तयाम । सुनिष्ठां पदमिति केचित् वदं विभ-
क्त्याः पदमित्ये । तत्र वाचः प्रत्येकं भिन्नतया वाङ्मपकत्वात्
एवम्पदमिति निमित्ततायाश्च वाङ्मपकत्वात्पकत्वाभावात् । नापि
द्वितीयः विभक्त्यर्चस्तानुगतस्यासम्भवात् विभक्त्यदित्यनेन सुनिष्ठा
वाङ्मिदमेव विभक्त्यदित्यनेन च तसिन्नादिः प्रत्यक् प्रथमेव विभक्त्यर्च-
विधानात् प्रत्येकस्यैव च वक्ष्यमाणेति । किञ्च वदं इति वदत्वस्य
विभक्त्यवले कश्चमिदं देवपदत्वप्रसङ्गः । अविभक्त्यवले देवपदत्वस्या-
कारस्य पदत्वाभावात् तस्य विभक्त्यभावात् । सार्थकत्वेति चेत् भवती
त्वादौ प्रवचनार्थोऽपि पदत्वप्रसङ्गः अथ सार्थकत्वात् । वतो विहित-
विभक्त्यदिति चेन्न प्रवचनार्थं पदित्यस्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्य-
मनितत्वाच्चकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते
तत्र तद्विभक्तिमध्यमनित्यस्य पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्वि-
धीयते तत्तद्विभक्तिमध्यमनित्यस्य पदमिति वा । आद्ये प्रवचन-
स्यापि प्रथमेव पदत्वप्रसङ्गः कश्चनस्य वाङ्मपकता । द्वितीये देवपद-
त्वस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यमनित्योऽभावे मध्यमनित्यस्य विवेकभा-
वात् । अपि मध्यमनित्यस्य कश्चित्त्वस्य चेति वक्तव्यमिति
चेन्न एकार्षीदन्विष्वक्पदसमुदायो वाङ्मपकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् ।
किञ्च देवपदत्वस्यापि पदं स्यात् । अथाप्यस्योऽयं पदत्वे सति वत्ता-
देर्विधानस्यावश्यमावित्यादिति चेन्न वत्तव्यस्य वत्तव्यकृतस्य भवतो
देवः प्रसज्यते अथवापि पदत्वस्यैव मतमिति । वत्ताव्यामिनिभा-
वात्तस्यैव वत्तव्यकृतस्यैव वत्तव्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्ता-
वत्तव्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्ता-
वत्तव्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्ता-
वत्तव्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्तावित्यनेनोद्येनाप्यस्यैव वत्ता-

अन्तर्भावात् । अन्तर्भावात् विभक्त्यन्तमेव सर्वसङ्ख्यप्रकृत्या
विभक्तं स्यादिति पदमिति शङ्क्यमन्तु । मैकम् सर्वसङ्ख्यप्रकृत्योः
सर्वभावात् । सर्वसङ्ख्यप्रकृत्यस्येति चेन्न सर्वसङ्ख्यं तत्काले
काकान्तरे वा विवक्षितम् । आद्ये देवदत्तविंशत्यपि पदं स्यात् इत्य
विधानाद्ये विवर्त्तस्यासम्भावितत्वात् । काकान्तरेऽपीति पक्षे देवदत्त
इत्यपि पदं न स्यात् इत्यादिपदपूर्वकावभाविनो बहुवचोपादेरन्वय-
त्वात् । अन्तर्भावसन्निधित्वेदेवेव यद्वापि सङ्ख्यं तद्विवक्षितमिति
चेन्न जीविकास्तस्य आचर्य इत्यर्थे जीविकां कृत्वा आचरति प्रयुज्य-
मानं वाच्यं स्यात् । यत्कार्यावच्छिन्नपदसमुदायस्य तथापि मतत्वात्
इत्येवमेव सर्वसङ्ख्य जीविकामित्यस्योक्तपदकालेन संज्ञहीतत्वात् ।
बहुपाधिका बहुवचप्रकृतिसङ्ख्यप्रकृतिसम्पन्नौ तेन विभक्तं तथेति
चेन्न वच नास्त्युपाधिसम्पत्तिकेन केवले तस्यां सङ्ख्यमित्यस्याभावात्
पदत्वापत्तेः । यस्यामवस्थार्या वस्य सङ्ख्यस्योपनिपातस्य सर्वसम्पन्नौ
विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्ना
कारेण परात्मर्षे सङ्ख्यस्याननुभवादस्याप्रकृतदेवा अवस्थाना मैक-
न्यविवक्षितमसम्भावितम् । सर्वदा सर्वसङ्ख्यविषये सङ्ख्यप्रसङ्गा-
दिति । सच भवति भवते वा पठः पठति वा पठं पठति
चेत्यतिशक्तिः । एतेनपौऽर्थेयं वाच्यं तद्विद्वदपि निरुक्तम् ।

ना पुनरर्थाप्रतिः । अन्वधानुपपत्तिरिति चेन्न यतोऽन्वयं सत्-
सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः । सिद्धे नानुपपत्तिरिति चेन्न निश्चेदवश्यमप्यन्वया-
प्रतीतिं तत्रैवार्थं तदनुपादाने सर्वानुपपत्त्यर्थतायां पक्षविरोधात्
केवाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे शाब्दसिद्धरूपसंबन्धात् । प्रमादोषविरोधात्तु
पत्तिरिति चेन्न अविद्यत्वात् प्रमादोषाभिमन्यमानवोरिति चेत्
अभिमन्योर्भार्यतेऽतिप्रसङ्गात् यानांतेऽप्युक्तोपाधिकसिद्धेः ।
अविद्यैवमानप्रामाण्याप्रमादोषैरिहोपाधि तत्रैव मन्वाह सत्यमि-
त्येतेऽपि तस्य तद्वत्त्वद्वयप्रमाणसम्बन्धात्तेः । तत्र विरोधेनानुपपत्तिरिति

प्रमाणान्वितव्यः यथ तु कैः तद्विदितमिति चेन्न सत्यतियत्तुवद्व-
यापि विद्वद्वाच्येनैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोगिरोद्योऽपेक्षित
इति चेन्न नियोविरोधेन तर्कयोग्याभासत्वात् । विशेषप्रकृतप्रमाणाद्य
प्रतिषेधविषयचर्चशब्दोऽविशेषप्रकृततद्विषयीतार्थप्रमाणाख्यः विशेष
इति चेन्न विशेषविषयप्रमाणाद्योचितविषयीत्ये कति तद्विद्वद्वाच्यताये
संज्ञयस्तु दुर्बलस्यानवधारणेनानियोगप्रकृतप्रमाणाविषयतां तदीनां
नेचरविस्तुमन्वसामन्वरेण । अविशेषप्रकृतस्य प्रमाणाख्य तद्विषयी-
तार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणाद्य विषयबोधाद्विषयीतत्त्वविशेषजन्यप्रती-
त्यङ्गीकारजन्यायां परस्परविद्वद्वत्त्वप्रतीतिः धर्मिणोर्विद्वद्वर्णाभा-
वस्य भेदस्य विरोधविशेषनस्तु दृढदर्भप्रवेष्टतया तत्त्वदृष्टेयस्य तत्र
नारीयस्य बान्धवे बान्धवतयव प्राप्तेः । किञ्चाविशेषप्रकृतस्यैव तस्य
किंविशेषविषयत्वम् । अथ सामान्यतः प्रकृतस्य ज्ञानादीयकतया
प्राप्तेः विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाभासत्वात् विशेषविषयत्व' वा
सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः उत तद्विषयीकृतविशेषजन्यं किमपि
धर्मोक्ततद्विषयी प्रतीयते । नाहः अर्थापत्तेर्भ्रमरद्वयतापत्तेः । न
द्वितीयकतद्विषयसाधोत्पत्तेः कद्विषयप्रतीत्यसम्भवात् । न तृतीयः
सामान्यस्यानन्तर्भावितान्वयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्राप्तेः तत्त्वदेः ।
नापि चतुर्थः तद्वि प्रतीयमानविरोधित्वतिरिक्तत्वमन्वया स्यात् ।
ज्ञानस्य तत्त्वतीति सामान्यानुपपत्तेर्नानियमप्रसङ्गात् । न प्रथमः
अनुमतानुमतमाविश्यात्तु याकुवायाकुवादित्येक गन्नादितादात्म्य
मादिके तदुभयप्रमातादात्म्यविषयतास्तुदासं विना विरोधासिद्ध्या
तद्विनिर्वाहकस्यैवाविदेः तदुभयप्रतीतिः च तद्व्यवधारणे प्राप्तेः
तत्त्वतीत्यर्थापत्तयुगादतापत्तेः ।

यद्यप्यानुपपत्त्योऽभेदप्रमाणरचनितव्यकुलं प्रमाणाभासस्य तथा-
त्वे ज्ञानानुपपत्त्यसङ्गात् । तद्व्यवधारणस्य तथात्वे तदुभयविषय-
प्रतिज्ञानावगतः शीतत्वमानुपपत्त्यसङ्गात् । काकभेदाद्यभाविरोधइति

चेन्न शक्यमि संकटवोदयोन्माभावाद्यङ्गप्रसङ्गात् वादाभावात् अथ
 भवानिति चेत्तत् अभावस्तदुच्यते न तद्विभक्त्यस्य धौष्यत् । किञ्च
 योऽप्यत्र हि तद्विभक्त्यभूतान्प्रतिषेधितप्रत्यक्षान्प्रतिषेधिते तदा
 सति न तत्र भावोपपत्तिरिति चेत्तदप्यभावप्रमा स्यात् । नहि तत्र हेतु
 कतिरेकेणैव वा तत्रैव वा तदभावप्रमात्पद्यते । तद्विभक्त्यभूतविद्वत्
 सङ्घः स तथेति चेन्न तद्विभक्त्यभूतविद्वत्स्य तद्विद्वत्तरेकेणैवावभा-
 विद्वत्सङ्घेति हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाज्ञाभावात् । अतएवाप्येवमस्या
 व्यस्ये आपोक्तान्तरवत्तद्विभक्त्यवभावा वा आपोक्त्यावभावात्तद्विद्वत्सि-
 धिरहेतुविद्वत्तद्विभक्त्यभावात्पद्यते वा नापेक्षते । अर्थस्तथाप्युक्तं नाप्यं
 आमेऽप्रत्यक्षेणात् तद्विद्वत्सङ्घः स तथेति चेन्न इति तद्विद्वत्सङ्घः
 हि प्रतियोग्यनुपपत्ते तावदेतुताङ्गीकियते तत्र किं सङ्घिकर्मस्य
 देकेकार्योपपत्तेदाहृदमेकस्य न वा न यदि तदा सङ्घिकर्मस्य हेतुत्व
 कुतेभक्त्याऽऽप्येव कार्योपपत्त्यपत्तेः । अतएव चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे
 व्यवधायकेनेति तद्विद्वत्सङ्घः परमार्थतत्त्वाभावस्तद्विद्वत्सङ्घः
 रभावप्रमा स्यात् । अथ व्यवधायकाभावः प्रतियोग्यनुपपत्त्यभावा-
 द्धीति चेन्न सङ्घिकर्मस्य विद्वत्स्य प्रमावतिरेकप्रकोजत्वावभावात्
 दाहृदमेव तर्हि तत्र स्यात् । व्यवधायकस्य सङ्घिकर्मविद्वत्तरेकेणैव प्रमा
 विद्वत्तत्त्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सङ्घिकर्मत्वस्यैव कारकं
 न तदभावप्रमाविशेषोत्पत्तिरिति स्थिते स प्रसङ्गोदाहरणस्य । नच
 सङ्घिकर्मभावस्यैव तदानीमुक्तकारकात्म्यमिति प्रतियोगिसङ्घिकर्मस्य
 भावप्रमात्वादप्येव नियं तदनुत्पत्त्यापत्तेः । अतएव नाव्यवधानम-
 धिक् कारकमेकस्यमिद्विद्वत्सङ्घिकर्मस्यैव तदुपपत्तेः । न चाव्यवधाना-
 त्कारोऽपि प्राप्नुयित्वासाहृदोऽपि तद्विद्वत्तत्त्वात् । ननु व्यवधायकसङ्घ-
 येन यत्र तदमार्थतोऽप्यभावः अथोदाहरणकारकाभाववत्तद्विद्वत्सङ्घः
 न विद्वत्तत्त्वात् न चाव्यवधानोक्तिरपि तावदा तद्विद्वत्तत्त्वात् प्रसङ्गेन ।
 तर्हि प्रतियोग्यतावत्तद्विद्वत्तत्त्वात् तद्विद्वत्तत्त्वाभावप्रमात्मकता नवीति

योऽयमविशेषवन्निवेद्यमवस्यन् । योऽयमविशेषवन्नाप्रत्ययेऽदुपपन्न-
नापतो वस्तुतया प्रतिरोधभावेवत्यपि सामान्यनिश्चयः कदाचित्
संशये नश्यते वाक्यं सचाकूरीवियतइति चेत् तर्हि अत्रानेपेक्षमेवेति
योऽयमविशेषवन्प्रत्ययेपि तुल्यम् । अपि च नेपथ्यं वाक्यं सचं
प्रमात्रकोटिविशेषार्थमेव नेववस्तुतयाविशेषारथमेव हि प्रमात्रा
प्रमात्रविशेषनं विचारकात्मा । अन्यथानुमाने साक्षादुपाधिनिर्वाहा-
वातो कार्यः स्यात् साक्ष्यधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारकवाकूरीकारेण
सौख्यत् । प्राकृतिकताप्रमितो च यद्यभावप्रमात्रतां मन्यते तर्हि
स न स्यात् । तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमेः त्यक्तावभावास्तक्यता-
विरहस्यापीदानीं ह्यविज्ञम्भत् । यत्रविषयकानिकाभावेऽपक्षि-
तात्मवादेः कारककोटिविशेषने विशेषाभावात् । तदुपपक्षितस्यैव
विशेषवस्तु विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतोविशेषाभावेऽ
सिद्ध इति चेत् तस्य सचं निर्मलनाशात् ।

अथावमसिद्धो नात्र । तथाहि साक्ष्यधर्मताज्ञानप्रमितो
ऽसिद्ध इत्यवश्यं हेत्वाभासान्तराभासपि ह्यसिद्धप्रवेश एव सति
स्यात् । चाति प्रत्यक्षधर्मतां तन्मिति वा न विवक्ष्यतां हेतुदोषत्वा-
भावात् । ननु नेपथीदृशं तथाहि केचिदोषा साक्ष्यधर्मताज्ञान-
प्रमितविरहात्मानः केचिच्च साक्षादिविस्तृतमभूतः प्रतिबन्ध-
तया प्रमितव्यति- विवक्षानाथ केचिदोषभूतं भवते । नच प्रथमे
तत्रैवसिद्धमवस्यन्ति । तस्यैव साक्ष्यधर्मताः साक्षादिविस्तृतः ।
अनौपाधिकसम्बन्धिता हि सतिः सहेतुधर्मता वाक्याधिताविरह-
रूपैव श्रमधिविरहासिद्धिरप्यसिद्धत्वेवावर्तयिष्यते । यद्यप्येता-
नस्यानवश्यं प्रतिरोधकता । सा सिद्धसाक्ष्यधर्मता तत्रैव सिद्धा-
विरहितधर्मविरहितो हि धर्मो पक्ष उच्यते । यत्र सिद्धं न तत्र
सिद्धाविरहाति ततो विशेषताभावापत्तौ । विविरुद्धं पक्षधर्म-
तयाभावः । यत्र साक्ष्यं यथा सत्यनिश्चयत्वात्प्रकारितकमिति एवमेव

सकृन्निवारस्तु दोषत्वं तदासिद्धत्वाच्च न निवारयिष्यामीति सिद्धत्वापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति किङ्ककारेणासिद्धिपक्ष-
सावित्यात् । अथवा व्याप्तादिविरूपव्यवसायितानां चैव सकृन्नि-
वारत्वादीनामप्यसिद्धावेवाप्तभावं स्यादिति । अतः सिद्धाविविधा
भावे न प्रतिपन्नासिद्धत्वादिप्राकृत्यते । किं नामेष्टाभावस्तु तस्य
तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम इत्येव तु तत्र यत्रास्ति तत्र
सिद्धत्वं प्रतीयमानमित्येतावन्भावेन सिद्धत्वमुपपन्नस्यते सिद्धसाधने नति
प्राभाष्यमनुभातुं किङ्कृतयेति एवं कष्टपासिद्धिरपि प्रत्यक्षधर्माविरह-
क्षयेन । ये तु व्याप्तिप्रत्यक्षधर्माविरहशिफुभूतास्तेऽसिद्धताः पृथगेव
हेत्वाभासाः । तस्यापि विरहः साध्यविरहीतव्याप्तौ तत्र साध्यव्यतिरेक
व्याप्तता हेतोरनं साध्यव्याप्तताभावः । किन्नाम साध्यव्यतिरेकेन सहसौ-
पाधिकासम्बन्धोऽप्युपपाद्यते इत्यमेव प्रत्यक्षधर्माविरहात्मापि नावन् ।
किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेन सह निरुपाधित्वसम्बन्धात् तत्र साध्य
व्याप्तिरस्य नाधीत्यनुमीयते । तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकशिफुं
सदिरहः पृथगेव हेत्वाभासो भवति । यद्यनैकान्तिकोऽपि न व्याप्ति
व्यतिरेकरूपः किन्तु तस्मिन्नुमेव । तथाहि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य
वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो
हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति किङ्कभावेन व्याप्ति-
भङ्गं बोधयति । यदि हि निरुपाधिः साधेन सम्बन्धोऽस्य भवेत्तर्था
व्यभिचारितुं प्रयुज्यात् । तस्याव्याप्तिविरहशिफुं व्यभिचारो ननु
व्याप्तिविरहः प्रत्यक्षधर्माविरहश्च यदा तन्नैकान्तिकस्यासम्बन्धितैव अतः
प्रतिपक्षसाध्यान्वयसम्बन्धानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया तस्याव्यभि-
चारजनकत्वं हेतोः स प्रतिपक्षकसङ्गावे वाच्यजनकत्वमितरेकारह
साधारण्ये इत्युक्तमात्रः । तस्य व्यतिरेकप्रत्यक्षधर्माविरहरूपता व्यत-
त्यासितैव । नाथस्तु साधनवति येषु साध्याभाववैकल्यात्मा भवत्यपि

नैवातिविद्वत्त्वमस्य । सामान्यतोऽप्येवाधिपत्यमस्येत्यत्र चि
 ज्ञातिः । साधनमिति च साध्यविद्वदो न सोपाधिता साम्याविद्वद्विषय-
 भावत्वात्तथा । तत्राप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विद्वत्त्वस्य
 वाचे सत्त्वमिति सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्या-
 नवसाधोक्तं वाच्यस्य किञ्चिद्विद्वद्विषयवत्त्वात् सामान्याकारपरिमृही-
 तस्य सम्बन्धस्य विद्वेत्त्वान्तरमादाय पर्यवसानाविरोधात् । तत्रादि-
 श्चेववाचे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे
 कथंननुपपत्तेः । तत्राह तत्राहोपाधिवर्गीकृतोऽन्यथा वेति न कश्चि-
 द्विज्ञेय इति । अत्राप्युक्तं सत्यतिपक्षवद्वाच्यस्यापि सत्यवन्तत्वात्मेव तेन वाचे
 सति प्रतिबद्धत्वात्तिष्ठत्वं न करोति हेतुरिति ज्ञातिपक्षधर्मकारेण
 नवाचोक्तं अन्वयेव वाच्यस्य दोषत्वमिति । तत्राद्यातिपक्षधर्मत्वा-
 त्प्रमितत्वात् न च साध्यादेव विद्वत्त्वोद्भावने तथासिद्धः । यत्र तु
 ज्ञातप्रादिविद्वत्त्वविषयोऽप्यन्वासाः सत्यतिपक्षोपन्वासा वा तथासौ हेत्वा-
 भासः । ननु सोपाधितादयोऽपि ज्ञेयोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूष्यत्वं
 न अवगम्यैकान्तिकत्वादिवत् । मेवम् । कथैकान्तिकत्वादेर्ज्ञातप्रादि-
 विद्वत्त्वोपपत्तेः सिद्धुमात्रनिवृत्तत्वं पृथगुपन्वासाः । सोपाधितादेस्तु
 प्रत्यक्षादि प्रतीतेर्न सिद्धुमात्रनिवृत्तं तत्र प्रतिपादकं सिद्धिरिति ।
 ननु वाचं न च सिद्धुमात्रोपाधिसंदेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये
 तत्र सिद्धं पृथगेव दूष्यत्वाभिधीयमानं । ननुयैकान्तिकत्वादिव-
 द्दमपि सार्वभौमं ज्ञातिविद्वत्त्वविषयमिति हेत्वाभासाच्चिन्मात्र-
 मिति । कथैकान्तिकत्वादिवचोर्वा सिद्धुमात्रैकवच्येव निर्देष्टुमशक्य-
 त्वात् पृथक् पृथगेव सभिधानसम्बन्धमपरिसङ्केतत्वादिति । ननुयाम-
 न्याये हेतुं तदवभिधानस्य । अथनुचितमुच्यते ज्ञातप्रादिविद्वत्त्वविषु-
 द्धानैकान्तिकत्वादीनां पृथक् दूष्यत्वमिति यतो ज्ञातिपक्षधर्मतो-
 देव सिद्धुमिति साध्यानुमितिकर्तव्यमात्रं भवेत् । तत्राप्यसौ न
 भवति तदेव तथा दूष्यत्वं ननु युक्तमिदमनुमित्युक्तमिति ननु

नास्तीति । अथ कदाचित्प्रत्यक्षं चान्वयमिति विज्ञानाच्चानुमान-
नादवगम्यति अतिरेकोपदर्शनयोगं तस्मादनुमितिरेव प्रतीयमिति वाच्य-
मनेकान्तिकादीनां ननु साक्षाद्देवत्वं देवप्रतिपादकवशात् । स
देवत्वं साक्षाद्देवत्वमनुमयीत्याशङ्क्यमिवावमिति प्रमाणदेवत्वैव
देवत्वकोद्भावकं कुतः । न सत्यमिवास्तीति विभामसूचन-
वगममिति तात्पर्यं सम्भवेत् । साक्षाद्देवत्वं प्रतिपन्नवस्तु साक्षादि-
विरहत्वं वा विरहत्वादीनाम् तत्प्रमाणवत्तया यद्यपि देवत्व-
निक्षेपकथापि विरहत्वादयो यदोद्यमप्रतिपादकवशात् । आनुमान-
नादवगम्यते साक्षात् साक्षादिविरहे तथोद्भावमाने न हेतुर्ननु प्रपद्यते ।
अनेकान्तिकादीनां तुद्भाविते साक्षादिविरहेऽर्थादुच्यते । साक्षा-
दिविरहप्रतिरेकेकान्तिकादीनाम् तदेव प्रपद्यते । अथ तस्मादीर्घा-
ध्यमित्युक्ते अस्मात् इत्युक्तं इत्यर्थादुच्यते ननु तत्र प्रविशत्या-
नुरापेक्षा तथेहापि निदर्शयिष्यते । धृतेऽस्तीति प्रतिपादिते अविश्वस्यैव
ज्ञान इत्यर्थादुच्यते । तर्हि सम्भवत्यभिमानात् साक्षादनन्तं । चास्तीति ।
अतएवान्वयादस्तीति प्रमाणवत्तया न प्रमाणवत्तया । अतएव
मर्चितं तेषामभिमाने अवगममिति हेतुः । तानि कृपाधिपिक्कानि
वार्त्तवशादुपाधिमुक्तवशात् त्रयमिति । येन तेषां सातिर्गन्धवद्विज्ञा-
तं प्रति तत्प्रतिपादकमन्तरेण प्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अने-
कान्तिकादीनामन्तरेण च साक्षादिविरहोद्भाव न प्रतिपादनीया-
नुरापेक्षा अस्तीति चेत्तस्य सम्भवतीति पूर्ववत्तया । एवमस्ति
कदाचिद्विज्ञाने कदाचित्प्रमाणवत्तया । तदेव श्रीहस्तमिहवत्तया
अवगममिति प्रमाणवत्तया भवति । साक्षादवगममन्तरेण प्रतिपादनीय-
इति तावत् विरहवद्विज्ञाने कदाचित्प्रमाणवत्तया । यदि नास्ति
तदा साक्षादवगममन्तरेण प्रतिपादनीय इत्युक्तं । अतएव
तदा तदेव विज्ञानमेव । अतएव । अतएव विज्ञानमेव । अतएव
भूतं । तर्हि अतएव विज्ञानमेव । अतएव । अतएव विज्ञानमेव ।

न्यायप्रमाणं साक्षादुद्भासते तद्विषयमित्युच्यते तर्हि चक्षुष्यान्तरनिद-
 मुक्तं स्यात् । नचैतदपि युक्तं यत् साक्षात्वातिरेक्यतिविद्वद्भास-
 प्रतिपाद्यते तत् साक्षिप्रत्यक्षधर्मताप्रमितत्वान्न ह्यसं मिथितं नेत्राक्षत-
 इति नाक्षयप्रतिदः स्यात् । एवं सर्व्ववैतिद्विषेयमुदाहृत्य प्रसङ्गे
 विद्यातयः । अथ प्रत्येकनिदं चक्षुषं साक्षात्प्रमितत्वया साक्षादुद्भासो
 ऽसिद्धः प्रत्यक्षधर्मताप्रमिततया चेति । तर्हि अयोभयोदाहरणाच्चाति-
 रेक्यापक्षसमुपयोः । अयोभयोदाहरणसिद्धविशेषचक्षुष्यतादयोऽप्यविष-
 याव्यापकता न दोषाद्येति मन्वसे न सामान्यचक्षुष्ये निर्बलप्रमाणे
 यत्तन्निदं विशेषचक्षुष्यमपि घटते । अथानुमितेरसाधारकहेतुत्वति-
 रेकोद्भासनं सामान्यचक्षुष्यमसु । नैवम् । सत्यतिपक्षोद्भासनं तथैवाति-
 कातेः भावकपक्षया हेतुविशेषयो न निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भासनाच्चाति-
 रेक्यत्वमिति । सर्व्वप्रमाणासाधारको दोष इत्यत्र तदुद्भासनाच्चातिरेकः ।
 अयोभ्यते साक्षिप्रत्यक्षधर्मताभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत् साक्षादुप-
 न्यस्यते सोऽसिद्ध इति ह्यसम्यक्प्रमाणमव्यापकत्वात् । यत् साक्षादि-
 व्यतिरेक उपन्यस्यते तत् वस्तुमया साक्षिप्रमितत्वव्यतिरेकोऽसु नाम
 वस्तुमन्यस्यतेऽपि प्रयोगमाभावात् । व्यतिरेकविरुद्धदर्शनानुमाणाप-
 रीकस्याप्यसो दोषकोऽद्भासमप्यर्थक्यत्वात् । तस्मात्तत् प्रमितत्वव्यति-
 रेकोद्भासनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः । ननु विशेषमात्रभावोपि वस्तु-
 सो विविक्तभाव इवेति नेत्रदोषः न यदि विशेषमात्राधिक्येऽविविक्त-
 कदा वदभावभेदोपि स्यात् । अथ नाधिक कदा विशेषमात्रभावता-
 ज्ञाया सा विविक्तभावोपि । विविक्तभावस्यापि तत्पक्षे पृथगेव
 विविक्तभावत्वार्थकोऽपि व्यवस्तुमन्यव साक्षात्तुमित्यसिद्धाव्याप्ति-
 युद्भासनादिति । अथ दूषे यत् साक्षिप्रत्यक्षधर्मत्वप्रमितत्वव्यतिरेकः
 साक्षात्प्रयोगमात्र कदाचित् प्रत्येकपक्षसत्त्वानुपपत्त्येति यत्तन्मा-
 त्रप्रमाणमिति । नैवमपि युक्तं तथाहि प्रत्येकपक्षसत्त्वं हि प्रत्ये-
 कव्यतिरेकत्वमात्रम् एव प्रमाणमात्रम् । अयोभ्येवातिरेक्याद

यपि कातिग्राह्यत्वं शक्यप्रतिपक्षमन्येव । द्वितीयेति कश्चिन्निरासि
 प्रत्यक्षेयेत्यर्थः । तदा प्रत्यक्षेयं प्रमापयतीत्यत्र कातिग्राह्यत्वं प्रमापयि
 निरहस्य प्रत्यक्षप्रतिपक्षिणाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरहादर्थिक्येव
 कल्पितमिति । अन्वयमते न क्वचिदपीति तन्वीक्यमिति । अथ कातिवत्त
 धर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापयतीकता निश्चितता सा न युक्ता उक्त
 कदाचनान्यस्य कातिवत्तधर्मताविरहावभिधायित्वात् तद्विरहेपि
 तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितवत्तवत्कर्तव्यमन्येनाभावात्कत्वावतत् ।
 अतीन्द्रियपक्षविद्विरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वावरो । एतेन
 यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरहस्यः । अथोच्यते नच
 व्याप्तत्ववत्तधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्
 प्रमापकस्य लिङ्गस्योपस्थापकविरहेनेव शक्योद्भावनः । तदसिद्धमिति
 नैतदभ्युपगमम् अतिव्यापकत्वात् तथाहि विरहादौ शक्यते तावद्विपक्ष
 कश्चिदव्यभूततत्ताभावात् सोपाक्षितावगन्तुम् । यदाह वचानुक्तं
 कर्त्ता नास्ति सोऽप्रयोजक इति तस्मात्तत्तामप्येवं कल्पयितुमिच्छाद-
 सिद्धत्वप्रसङ्गः । नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरान-
 पेक्षत्यातिवत्तधर्मताप्रमिति विरहप्रमापकवत्तधर्मतमेवेति वाच्यं नचा
 यति विरहत्वादित्यस्य हेत्वाभावात्तत्त्वप्रसङ्गात् । अथोच्यते
 तथोपस्थाप्यमानं तदसिद्धमवतु साध्यविपरीतव्याप्तितादिना तु रज्ज-
 मात्रं विरहाद्येव तत् उपस्थापप्रकारभेदात् न भेदवदव्या हेत्वाभावात्
 ताम् । ननुच गोत्यादत्वादिविरहत्वात्तत्त्वप्रसङ्ग इत्येव । किं नाम प्रमाप
 प्रमेयभावकत्वं प्रकारासङ्गरमात्रमिति तदप्युक्तमभिधानं सुखार्थं हि
 केन प्रकारेणासिद्धत्वमवति न तावदुक्तवत्तमेन तथा शक्योद्भावन
 तस्य विरहोक्तिप्रकारेणोपस्थाप्यमानस्य सम्भवात् । सर्वथा निम्न-
 प्रकारस्यासिद्धवर्तिन्यस्योद्भावनाशकत्वात् । नच तथा शक्योद्भावने-
 तन्मनुद्भाव्यते अस्मिन्ने येन प्रकारभेदश्चक्षितिरनेन भवेत् । नच
 शक्योद्भावनवदव्यापि कदाचनानवमिति अस्ते प्रकारः सोपाक्षिताव-

नित्यं यदितरेषां विदुषां दुर्बलं जनमितरात्मकमिति आचारभेद
प्रयोगे तैस्तैर्वादेः आचारविशेषविशेषप्रतिपादनवदितमिति भिन्नं
संख्यायाश्च यत् पञ्चतोऽभिमानित्यादेरुक्त्यादिप्रतिपादनवत् तदं
वदते तत्र तेनामतत्पर्यवदित्याहमहि एवप्रयोगे विविक्तयोगने वा
अन्वयसिद्धानां यथावोधनं तथा कथनापि आनेर्भिन्नोक्त्यानामतत्-
पर्यवित्तत्वं तदावैकान्तिकसाधारण्यदेव अन्वयेत्येवमापदिहा-
रादेवेति । अन्यैकान्तिकत्वानुद्धारवत्तु अन्यत्रिन्वयसा वा विदुष-
शब्कोद्धारमन्वयसाधिशमयेति तदुपजीवित्वाह एवमदुर्बलं विशेष
प्रतिपादनं विशेष्यावगमश्च विदुषा विविक्तप्रतिपादनस्य विविक्तप्रमत्तस्य
वा अन्वयत्वात् एवमन्वयापि विशेष्यवत्साधयोजकता विशेष्यस्य सा-
मर्थ्यं स्वमूहनीया । तद्यथा इदमसाधनं साधारण्यैकान्तिकत्वादि
स्य साधारणेति विशेष्ये सम्यक्विमलमतत्वादित्यत्र सम्यक्तत्वेऽप्यु-
द्धार्यमाने एवमसाधारणेपीति इदमसाधनं कावित्वापिति कावित्व
विवेचने स्वसाधारण्यमुत्तरं आतिरिति स्वसाधारण्यस्यैव सर्वमसत्
योग्यतादिस्वाध्यायसिद्धाविसाधारण्यस्य दूतवत्समर्थत्वेनोत्तरत्वाभि-
धानमिति । द्विष्ट साध्यविपर्ययेति साध्याभावैक्ये वरा कभावाकौच
साध्यः क्वचिद्वति तत्र तद्विपर्ययस्य भावसाधनद्वयपक्षं चक्ष्यस्य ।
नच विपर्ययस्य विरोधिमाचार्यत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति
वाच्यं सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽनुपेक्षते अथवसाधन
संसर्गाभिप्रेतः सच भावाभावयोर्दोषोऽप्यवस्थानमेव । एवमदुर्बल
मेवमवस्थानमेव । तथा च कति भावाभावयोः स्वसाधारण्यमुपसंयजे
प्रत्येकमवस्थानिर्भिन्नितयात्मकवदेति । इत्यामन् भावाभावयोर्वि-
रोधिप्रतिविदित्वात्तदुपदिष्टादिति ।

विश्व आत्मदेन कथमप्रविष्टेयं चिं अन्वयेद्यन् अन्यैकान्तिकमिति
चेत् चिं तदनेकान्तिकं तथाहि । अन्यैकान्तिकः स्वमितिवाद्यनक-
त्वं स्वमितिवाद्यं हि यदि विपर्ययवर्चसाः कदापीं विवक्षेति प्रत्यक्षः

य सपक्षे च विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र सत्त्वात्तुल्योपनिषत्तित-
 त्वादीनिसाधारणनैकान्तिकाव्याप्तिः । अथोभयत्रिंशद्विधस्यैव
 तद्विपक्षितं तदा सर्वोपपत्तिः तदसत्त्वस्यातद्वर्त्तनात् । अथ तदुभय-
 त्वस्यैवभावप्रतिपक्षितत्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाभवत्वं वाभि-
 प्रेत् तदापि साधारण्योदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्त्रस्य तदुभयसाधा-
 रण्यं नाम शक्यं साद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा ताम्रं प्यमपरश्चिद्वि-
 यस्तदुक्तं तथा सति नाव्यापकतादोषवदति । मैवम् । मुख्यसाधारण-
 योऽभावोदययते हेतोरेककल्पस्य सपक्षविपक्षत्वाभ्यवदति । किं नामै-
 ककल्पवतोहेतोस्तत्वाभ्याविति स्यात्तदा चासाधारण्यव्याप्तिः तत्र
 सपक्षे विपक्षे च हेतोस्तत्त्वेन तदाभ्यवत्तासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे
 विपक्षे च साधारण्यत्वं हेतोर्नैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे
 हेतोस्तदाभ्यवत्त्वानुपपन्ना सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीविर्हेदस्या
 सङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षया चाभ्यवत्त्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाभ्यवत्त्वे
 किमायातम् आयातु वा किञ्चित् तथापि साधारण्योदाहरणेषु हेत्व-
 भावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाभ्यवत्ता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति
 यकार्थापम्यवसायित्वे वाक्यस्य अत्रसाधारण्यतापत्तिरेव । किञ्च स-
 पक्षविपक्षसाधारण्यत्वं यदि सामान्यतोचकत्वं साधारण्यसाधारण्य-
 नैकान्तिकभेदद्वयसंयद्धार्यमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोराव्यादिभि-
 र्हेतोः साधारण्यमव्याप्यपीत्यतिव्याप्तिः । अथातिव्याप्तिपरिजिहीवं
 यान्यव्यवतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारण्यनैकान्तिकमित्युच्यते तदा
 व्यत्यव्यवतिरेकयोः प्रत्येकमिच्छितविकल्पानुपपन्ना कक्षापकक्षायातः ।
 स्वादेतत् कक्षाभावाविरोधाव्याप्यतिसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसा-
 धारण्यं विशक्षितमेव तत्रातप्रतिपाती इति तदप्यसत् । तथाह्यनु-
 तावत्सम्यग्दक्षिणोपादावानुपादानपक्षोपादावायातः सर्वोपादो-
 पादात्ते भूमावुपादादौ पक्षकृत् । कक्षाभावाविरोधाव्याप्यस्योपादो-

ह्यनुगतस्यावशयेन साङ्ख्यानुगमाभावेदोषः तत्तदभावयोर्वि वि-
रोधः सङ्ख्यानवस्थानम् अन्यवस्थानावस्थानप्रतिषेधो न च तद्भावस्या
भावसङ्ख्यादन्वत् । नन्वाभावस्याप्यनवस्थानं भावसङ्ख्यादन्वत् किन्तु
तदेव भावस्य सङ्ख्यं तत्र सङ्ख्याभावविरोधाभ्यवहतस्य नार्थक्यं किञ्चि
कृत्यमात्रमवाप्यते । सङ्ख्याभावविरोधाभ्यवदति वक्ष्यं विचारमर्हति ।
नित्यं सङ्ख्याभावयोर्विरोधविशेषयतया आधेयकोटिनिवेशात् विशेष-
यकवदितमूर्तिर्वादिस्त्रिकुपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः अतिव्याप-
कता च भूता अन्यवसादाय क्षण्ये क्षतिरेकमादाय विपक्षे वर्त-
मानस्याप्युक्तकक्षयोपेतत्वात् । सङ्ख्याभावाविशेषितस्य तु विरोधस्या
अवेऽभिधीयमाने सर्वानुभावप्रापकत्वमनैकान्तिकसङ्ख्यापत्तेः ।
न च वाच्यं सङ्ख्याभावोपलक्षितोविरोधोऽभिमता तेन विशेषयकोत्पत्त्या
दोषस्य नावकाश इति यतः सङ्ख्याभावाभ्यां विरोधमात्रं वा चक्षते
तथास्तिर्वाभाषित् । आधेयदेव सङ्ख्याभावाभ्यां लक्षितं विरोध
मात्रं तदेवावश्यदीकृत्यातिव्याप्तिः तदवस्थैव सङ्ख्याभावयोः सादा नवैव
कक्षं । अथ द्वितीयस्तदा सङ्ख्यस्थानानुगमः एकस्य विरोधव्यक्ति-
विशेषस्यान्यपरिग्रहीतस्यापरिविरोधव्यतिरेकत्वात् । अथ सावस्थो-
ऽपेक्षितो विरोधव्यक्तयस्या उपलक्ष्यन्तइत्युच्यते किञ्चोपलक्ष्यते किन्तु
किं केनचिदनुमतेन रूपेण उत प्रतिसं आकृतेनात्मना । प्रथमे तदे-
वोच्यते किमप्यलक्ष्योपपत्त्यात्मेन । न च तत्सम्भवति विरोधमात्रस्याति
प्रसङ्गकत्वात् प्रतिसं आकृतेन अस्तीमानात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव
तत्तां लक्ष्यप्रवेश इति मिलितानां लक्ष्यत्वे सर्वोपपत्तिः प्रत्येक
लक्ष्यत्वे परस्परोदाहरणाभातिः । स्यादेतत् समक्षश्च विपक्षश्च
वर्तते य यः सोऽनैकान्तिक इति लक्ष्यमस्तु तेन साधारणासाधारणो
दाहरणव्यतिर्भवतीति इतदप्यलक्ष्यं सङ्केतो धूमादावपि गतत्वात्
नल्लक्ष्यो विपक्षश्च वर्तते सर्वथा तत्प्राकृतेः नापि क्षणक्षय यथोऽपि
वर्तमानत्वात् । अथ अङ्गवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सङ्केतोपरि

त्याम् पक्षवृत्तिवादेन सपक्षस्य वृत्तेरभावात् । अक्षिप्तान्नैकान्तिक
सङ्ग्राह्यामिथ । अथ पक्षवृत्तिरिक्ता इति विशेषणं प्रक्षिप्तसिद्धिदानी
मपक्षवृत्त्यावर्तनमनुपपन्नं न हि पक्षवृत्तिरिक्ता सपक्षोर्विच्छेदो वा
सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदभावाच्च न विशेषणमेवेदं
तयोः अर्थं घटये । अथ पक्षवृत्तिरिक्ते वर्तमान इति विशेषणसि
द्धिदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्षवृत्तिरिक्ते वर्तमानः । अथ पक्ष
वृत्तिरेकेणेति विशेषणमुपादत्ते तदपि पक्षवृत्तिरेक इति पक्षविरु
द्धस्योपपत्त्यर्थं हेतुत्वं वा ह्यसमि पक्षमात्रवृत्त्यावसाधारणान्नैका
न्तिकेन सम्भवति पक्षविरुद्धस्य तत्तात्त्विकत्वादेव । निषेधविशेषकत्वे
त्यस्य सङ्केतो गमनं स्यात् । एतेन पक्षविना पक्षमन्तरेणेत्याद्युच्यते
विशेषाभिधानमपास्तम् । अथ यदि पक्षवृत्तिरिक्ते वर्तते तदा स-
पक्षस्य विपक्षस्य न वर्तते यः सोऽनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारण
स्यापि व्याप्तिः । सङ्केतो चाप्रसङ्गिरिति मन्दसे तदा व्याप्तेऽसितदाम्
एवं सति बोध्यस्यापि संयत्तः । असाधारणे तावच्छि पक्षवृत्तिरिक्ते
वर्तत इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षवृत्तिरिक्ता
वृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः साधारणेपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ वक्ष्ये
न पक्षानो यदि पक्षवृत्तिरिक्ते वर्तत इति न हि निश्चितवृत्तभावायां
शिक्षयायां प्रयुज्यते यदि शिक्षयावृत्तः स्यादिति तात्पर्यं हेतोः संज्ञ
नेऽपस्यापितालोऽट्टिहवादेकस्यां कोटौ तदाशये किञ्चिदुर्मोपदर्शनार्थं
माहोष्यमावायां यदीति प्रयुज्यते । अमु निश्चितस्य वस्तुनि तत्तावत्सा-
धारणान्नैकान्तिकसंयत्तस्य यदीत्याशुपास्तं वक्ष्यते साधारणमपि सम-
यसीत् । अथ विपक्षस्य सपक्षस्य वर्तते न हेतुत्वाभासः सोऽनैका-
न्तिक इति अक्षयं मन्दासे तदप्यनुपपत्तम् अन्नैकान्तिकत्वमनिश्चितायत
न्यहेत्याभासत्वावधारणे तत्तत्त्व हेतोः साधकत्वं सिद्धमिति ज्ञातं तदु-
पजीविनान्नैकान्तिकविपक्षभासेन । अथाये हेत्याभासत्वं नावर्तयति
तदा सङ्ग्राहस्य दूरवर्धनार्थं विशेषणस्य हेतुतात्त्विकत्वावधारणार्थं

अथ ब्रूते अतिवृत्तिरुपपन्नरजसमन्वासास्त्रावादिहृदयो हेत्वाभा-
सोभैकान्तिक इति तदाप्युक्त्यावेनैव निरुक्तम् । किञ्चैवमसिद्धादिस-
ङ्गीर्णैकान्तिकस्य न संशयः स्यात् । नच तदसिद्धादिसादेवा-
त्रेतुर्नविश्वतीति वाच्यम् इतरानैकान्तिकवद्विषयगतत्वादिनाप्युक्त्याने-
नैवमसम्भवात् । अथ मन्वते साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेका-
भां मिश्रितायां विशिष्टादन्त्यं साधारणासाधारणानैकान्तिकस्यापि
स्यामान्यवस्तुत्वम् । नैवम् । यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्त्यं तर्हि
तस्य विशिष्टस्य विशेषे विशेषे न इदमपरीत्यतिव्याप्तेः । यदि व्यति-
रेकद्वयवसोपपन्नं तदोपपन्नस्यसम्पादां यदि भेदेनैवोपपन्नता
तदा व्यतिरेकाविशिष्टे तत्किमिति । नहि यदेवाविशिष्टं तन्मानं वि-
शिष्टम् स्वमभेदेनापि भेदाभेदात्तदेवापि तदिति चेन्न व्यतदपीति
प्रसङ्गतादवस्थात्ततोऽत्यन्ताम्यत्वं शङ्क्यमिति चेन्न अतिवृत्त्यादिसङ्गी-
र्णैकान्तिकोदाहरणमात्रमात्रम् । अथवासाधारणत्वे तत्त्वतियोगि-
कान्वासाधारणत्वावस्थावन्तता तेषामानन्त्यात् सम्भवावतितत्त्वप्रमाणत्वे
नान्यत्र व्यतिपद्ये प्रसङ्गतादवस्थात् उपपन्नत्वात्वे चोभयव्यतिरेक-
स्याम्यत्वप्रतिवोगिकोक्तप्रवेशेन तत्संज्ञीतव्यतिरेकपक्षताप्राप्तात् । एवं
चादृष्टवाक्यादिना गेत्वादेवभूतावाक्यादिविवाचित्वानुमानैश्चिन्त्या-
प्राप्तात् हेत्वाभासान्तरमप्येवं किञ्च समयाहीति वासनायां यदेवा-
नयो वैचर्यं वाच्यं तस्यैव पक्षस्य निर्व्यञ्जनतापक्षेति । अतिवृ-
त्त्यादिप्रकारादन्त्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत् वाच्य-
मर्हि सप्रकारः कस्यान्यता ततः ततोऽन्यत्वं चेत्सम् । किञ्चैव तर्हि
अतिवृत्त्यादन्त्यनैकान्तिकमिति सत्ता विवक्षादीनामनैकान्तिकत्वेनैव
संशये शक्ये विवक्षादिब्रूयान्तरासंयाह्यनोदेव यदनेन प्रकारेण संश-
यनकार्यीकृतं नियतं व्यतिरेक भवतोविचर्यी । यदाच तज्जिज्ञादि-
व्यतिरिक्तजनैकान्तिकं पक्षवत्ति तदा व्यतिव्यादिभेदं प्रकाशमन-
वन्तः तदन्त्यतत्त्वव्यतिरिक्तमिति यद्विधाने प्रपञ्चे सहायकत्वे हेतोरा